

ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ

X

Մի ժամ անցած, երբ արդէն բոլորովին մութն էր, Բարաթեանը աջ ու ձախ նայելով, մտաւ Բախտամեանների բնակարանը։ Ոչ ոք նրան չըղիմաւորեց, ոչ ծառայ, ոչ աղախին և ոչ սանտի-րուհին։

Դռները բաց էին, ամբողջ տան մէջ տիրում էր անսովոր լուռ-թիւն։ Կարծես երեխաներն անգամ տանը չէին։ Մի կանթեղ կիսով չափ լուսաւորում էր նախասենեակը։ Առանց վերարկուն հանելու, Բարաթեանը մտաւ ներս, անցաւ ընդարձակ դահլիճը և գնաց մի ուրիշ սենեակ։ Այստեղ թաւշեայ բազկաթոռի վրայ նստած էր այրիացած տիկին Բախտամեանը, ձեռները կրծքին ծաղած և աչքերը դռների վրայ։ Տեսնելով Բարաթեանին, նա հառաչեց, տեղից թեթեւ շարժեց, առանց ոտքի կանգնելու։ Նա հազած էր սև հագուստ, որ նրա գէմքի զուսաստուծիւնը աւելի պարզ էր

¹) Տես «Մուրճ» № 1, 2, 3, 4 և 5.

կացուցանում: Նրա նիհարած երեսը, կնճռւած ձակատը և սղմած շրթունքները արուայայտում էին սգաւոր այրիի բոլոր նշանները:

Նրանք լուռ սեղմեցին միմեանց ձեռք: Բարաթեանը վերարկուն ձգեց անկիւնում դրած մի աթոռի վրայ և նստեց տիկնոջ հանդէպ՝ գլխարկը ձեռին բռնած, ինչպէս կարձ միջոցով եկած մի հիւր: Տիկինը անսովոր լրջութեամբ և սառն եղանակով ասաց, թէ Բարաթեանին հրաւիրել է մի շատ կարեւոր գործի համար: Նա խնդրեց առ այժմ ոչինչ չընթացնել վերջին ժամանակաց պատահած անցքերի մասին. նրանք առանց այն էլ պարզ են Բարաթեանի համար: Նրթունքները ներքին խռովութիւնից անխնայ կրծոտելով, նա բացադրեց իւր ներկայ դրութիւնը և նկարագրեց իւր կեանքը մնացլ գոյներով: Նա իւր սեփական տանը ապրում է ինչպէս. մի օտարական: Նրա փողերով նրան ողորմութիւն են անում, նա իւր գլխի տէրը չէ:

— Պէտք է ինձ օգնես, — աւարտեց նա իւր խօսքը, — ես ուրիշ յոյս չունեմ, բացի քեզանից:

Երուսով խօսելը այս անգամ Բարաթեանին դուր չ'եկաւ: Նա շտապեց եղանակը փոխել և հարցրեց, թէ արդեօք ինչպէս կարող է օգնել տիկնոջ:

— Պէտք է այն ծերունու կտակը քանդել, — պատասխանեց այրին վճռողական եղանակով և համառօտ:

Բարաթեանը զարմացած նայեց նրա երեսին: Նոյն վճռողական եղանակով այրին կրկնեց իւր ասածը: Այո, պէտք է Պետր Սոլովոյի կտակը անպատճառ քանդել, այստեղ զարմանալու ոչինչ բան կայ, ծերունու խելքը գլխին չէ եղել կտակը կազմելիս, նրան խաբել են անասուածները:

— Այդ կրթւած աւազակ Վէքելովը և այն ուղտապան Ամբակում Աֆանասիւիւիւր, երկուսն էլ գող են, սրիկայ են, պէտք է նրանց դէմ դատ բաց անել:

— Ասացէք խնդրեմ, ով է ձեզ այդ խորհուրդը տւել, — հարցրեց Բարաթեանը:

— Ոչ ոք, ես ինքս եմ մտածել այս մասին: Իմ դրութիւնը այնպէս է, որ ես ուրիշ միջոց չունեմ այդ խաբեբաներից ազատւելու: Տասնուչորս տարի շարունակ ես տանջւել եմ, չարչարւել

մի զքաւթառիւն ձեռքին, զերիի պէս ծառայել եմ նրան հիւանդ ժամանակ, հաղար տեսակ հայհոյանքներ եմ լսել: Սիրելիւցն եմ արել, հա, հա, հա... Միթէ այժմ էլ ուրիշները պէտք է ինձ տանջեն: Ոչ, ոչ, ես չեմ կարող այս տեսակ անպատուութեան դիմանալ: Պէտք է կտակը քանդել և ժառանգութիւնը իմ անունով հաստատել, որովհետեւ ես եմ միայն Պետր Սոլոմոնիւ Բախտամովի օրինաւոր ժառանգը, երեխաները իմն են—ոչ թէ Վէքիլովիներ կամ Սարգսիովիներ:

Բարաթեանը հանդարտ և անվրդով սկսեց բացատրել, թէ մի կտակ, որ կազմած է նոտարի ձեռքով, օրինական կարգով և որ շուտով պէտք է հաստատուի կառավարութիւնից, չէ կարելի քանդել:

—Ի՞նչ անեմ նոտարիուսի ձեռքով է կազմւած,—զոչեց այրին զայրացած,—նոտարիուսը խօսմ թաղաւոր չէ, որ նրա արածը փոխել չըլինի:

Բարաթեանը մի բոսի ընկաւ մտատանջութեան մէջ: Տիկնոջ դրութիւնը նրա համար հասկանալի էր, բայց ինչո՞վ կարող էր օգնել նրան: Նա աշխատեց նրան համոզել, որ թողնի իւր վտանգաւոր միտքը և համբերութեամբ հպատակւի իւր ճակատագրին: Օրէնքի դէմ նրանք ոչինչ չեն կարող անել, բացի իրանց անունը խաչտառակելուց:

—Դուք ուրեմն վախենում եք խաչտառակութիւնից,—ընդհատեց այրին աւելի ու աւելի զայրանալով,—իսկ ես չեմ վախենում: Այո, ոչ մի բանից չեմ վախենում, որովհետեւ առանց այդ էլ խաչտառակւած եմ... Հէնց ձեր պատճառով...

Բարաթեանը անտարբեր նայում էր վրդովւած այրիի երեսին, որի մկանունքները ցնցւում էին ամեն մի բառ արտասանելիս: Այդ բողբոջին նա յանկարծ զգաց մի անբացատրելի առելութիւն դէպի այդ կինը, նկատելով նրա ճակատի վրայ, բերանի անկիւններում և աչքերի տակերում բարակ խորշեր: Գեղեցկուհին մի վայրկեան այնքան տգեղացած և ծերացած թւաց նրան, որ նա երեսը մի կողմ դարձրեց իւր վառ տպաւորութիւնը թագցնելու համար: Բայց այրին զուշակեց նրա միտքը: Նրա աչքերը պսպղեցին, երևան եկաւ բնական կատաղութիւնը կանացի խաչթւած ինքնասիրութեան հետ,

—Ահա ինչ մարդ էք եղել, ես չէի իմանում,—զոչեց նա:

ձեռներով ձանկոտելով սեղանի սփռոցը, — ահա իմ վարձը... վախկոտ:

Նա, ատամները կրճտելով, մի կերպ իրան զսպեց, որպէս զի աւելի խիստ ածական չըտայ այն մարդուն, որին յանձնել էր իւր պատիւը և որից սակայն դեռ յոյս ունէր օգնութիւն ստանալու: Այն ինչ՝ Բարաթեանը մազու չափ չըկորցրեց իւր ոսոռնասրտութիւնը: Նա հանդարտ եղանակով շարունակեց բացադրել բոլոր հանգամանքները: Մարդը սխալական է, տիկինը մոլորւեց, նա ինքն էլ մոլորւեց: Միթէ հէնց այս պատճառով նրանք իրանց անունը պէտք է թղթախաղի տան: Եթէ առաջարկութիւնը անիրագործելի չը լինէր, նա կընդունէր: Նա պատրաստ է ամեն բանում օգնել տիկնոջը: Բայց այս բանում ոչ, չէ կարող, հակառակ իւր կամքի և ցանկութեան:

— Երևակայեցէք, յանկարծ երկուսս միասին մի օր ներկայանում ենք դատաստանին, ինչպէս մի և նոյն գործի համար համերաշխ ընկերներ: Ո՞վ եմ ես ձեզ համար, ո՞վ էք դուք ինձ համար: — Օտարներ: Եթէ մեր մէջ կար մի ազգակցական կապ, այն էլ, յայտնի է ձեզ, քանդուեց — ձեր ամուսնու քրոջ աղջիկը այժմ իմ կիներ չէ: Ուրեմն ի՞նչ էք պահանջում, ասացէք:

— Դուք էք ինձ անբաղդացնողը, դուք էլ պէտք է ազատէք ինձ այս դրութիւնից:

Բարաթեանը, ուսերը թօթւելով, ժպտաց և կծու հեգնութեամբ պատասխանեց.

— Երբ երկու մարդ իրանց հաճոյքի համար գողանում են ուրիշների պատիւը և իրանք են զրկւում պատւից — ոչ մէկը իրաւունք չունէ միւսին մեղադրելու: Մեր մեղքերը հաւասար են, երկուսս էլ յանցաւոր ենք: Եթէ դուք անբաղդ էք, ես էլ շատ բաղդաւոր չեմ: Ձեռք վերցնենք միմեանցից, թողնենք մեր սխալները և մեր անունը ազատենք մարդկանց բամբասանքից:

— Ազատենք մեր անունը, հա հա հա, ազատենք, հա հա հա...

Եւ այդին մի րոպէհափ իստերիքական ծիծաղից բազկաթոռի մէջ երերւելով ձեռներով ձմում էր բատիստեայ թաշկինակը: Վերջապէս, նա մի քիչ խաղաղւեց, նորից կատաղեց և խեղդաւած ձայնով գոչեց.

— Խաբեբայ...

—Տիկին...

Արտասանելով վիրաւորական բառը, այրին դարձեալ փոխեց: Կարծես, նոյն վայրկեանին զղջաց, որ այնքան հեռու գնաց: Նրա շունչը սկսեց սպառուել, կուրծքը ուժգին բարձրացաւ, կոկորդի բարակ, կապույտ, թափանցիկ երակները փքւեցին: Նա սկսեց հեկեկալ, արտասանելով. «Նա անբաղդ եմ... ես ատելի եմ... խառնապանած...»:

Մի րոպէ Բարաթեանը խղճաց այրիին: Բայց կրկին նայեց նրա երեսին, ձեռների երկար մատներին և նորից ատելութիւնը շարժեց նրա սրտում: Այդ կինը, որ մի ժամանակ այնպէս կուրացրել էր նրան, այժմ թւում էր գրող, ատելի և զգւելի էակ:

Այրին արտասուքը սրբեց: Նա այլ ևս առաջւանը չէր: Խեղճացած, ընկճւած, նա սկսեց աղերսել Բարաթեանին, որ կամ ինքը օգնի կամ մի որ և է ելք ցոյց տայ այժմեան դրութիւնից դուրս գալու: Նա կը վարձադրի նրան առատ ձեռքով, կը տայ նրան ժառանգութեան մի մասը, քառորդը, մինչև անգամ ամբողջ կէսը, միայն թէ ինքը իւր զլխի տէրը լինի:

Մի քանի վայրկեան տիկնոջ խոստացած կաշառը գրաւեց Բարաթեանին: Եթէ նրա ձեռքը անցնի Բախտամեանի ժառանգութեան տասներորդ մասն անգամ, նա կրկնակի կը հարստանայ: Նա մտառանջութեան մէջ ընկաւ, տատանւեց, եղաւ մի վայրկեան, երբ կամեցաւ խօսք տալ այրիին օգնելու: Բայց նորից յիշեց այն ծանր պատասխանատուութիւնը, որ պէտք է յանձն առնէր, նորից պատկերացաւ նրա առջև դատաստանի սոսկալի պերսպեկալիւր, հասարակական կարծիքի ճնշող ծանրութիւնը, և նա ցնցւեց: Ոչ, ոչ, նա այդ է կարող անել, վտանգաւոր է, փոխանակ շահելու, կարող է կորցնել...

Նա կամացուկ վերկացաւ տեղից և ձեռը հանդարտ մեկնեց տանտիրուհուն, որը, իւր կապտած շրթունքները ամուր սեղմելով, նայեց նրա երեսին և նոյնպէս ոտքի կանգնեց: Այլ ևս այրին կասկած չուներ, որ Բարաթեանը բոլորովին սառել է դէպի նա և անկարելի է նրա մէջ գրգռել նախկին զգացումը: Վայրկենաբար նրա մէջ բորբոքւեց մի ցանկութիւն—փաթաթւել այդ մարդու պարանոցին և խեղդել նրան իւր տարփալից զրկի մէջ: Բայց պաղ-

սիրտ սիրականի անտարբեր հայեացքը բեռեց նրան տեղն ու տեղը: Նա կատաղութիւնից ծանկուտեց իւր երեսը, տեսնելով այդ հայեացքի մէջ մի պարզ զգւանք, որ ծայրայեղ յանդգնութեան և անխղճութեան էր հասնում: Նա չըզիտէր ինչ անէր, ինչպէս պատժէր այդ մարդուն, որպէս զի սա յաւիտեան յիշէ այդ պատիժը և յաւիտեան տանջւէ:

Բարաթեանը նոյն սառնութիւնը երեսին գլուխ տւեց, վերցրեց վերարկուն և դիմեց դէպի դռները: Ան, ուրեմն ո՛չ մի խօսք, ո՛չ մի բացադուրութիւն, ո՛չ մի ներողութիւն: Նա գնում է, և երբէք չը պիտի վերադառնայ: Այրին մի քանի քայլ արեց նրա ետեւից և յանկարծ կանգ առաւ, մոռածեց, նորից առաջ գնաց: Նա վազեց միւս սենեակ և, Բարաթեանի ծանապարհը կորելով, գոչեց.
— Կնոջ...

Այն վայրկեանին, երբ Բարաթեանը նայեց այրիի այլալուծ դէմքին, կիսախաւար սենեակի լուութեան մէջ լսեց մի ամուր ասպտակի ձայն:

— Այժմ կորիւր...

Բարաթեանը ոչ մի խօսք չ'արտասանեց, ոչ մի ձայն չը հանեց: Միայն բնազդմամբ նայեց շուրջը և գլակը հագնելով շտապեց դէպի դուրս: Ընդարձակ մարմարեայ սանդխտի վրայ նրա արիւնը խփեց գլխին, երբ իւր աջ աչտի վրայ զգաց մի տաքութիւն: Միթէ նա այնքան ընկաւ, ստորացաւ... Վերադառնալ արդեօք, պատժի փոխարէնը հատուցանել: Բայց ում: Մի յուսախափւած, մի անբաղդ կնոջ, որ կրքերից կուրացած ինքն էլ չիմացաւ ինչ արեց: Ոչ, չը պիտի իզուր տեղը աղմուկ հանել: Կ'անցնի, կըմոռացւի, ինչպէս ամեն բան անցնում է և մոռացում աշխարհի երեսին...

Եւ իւր յուզմունքը խեղդելու համար նա վառեց մի ծխախոտ, սկսեց արագ արագ ծխել: Նա նստեց առաջին սպտահած կառքը և կառապանին հրամայեց քշել հեռու, հեռու, թէկուզ քաղաքից դուրս: Պէտք է մի փոքր զբօսնել, հանգստանալ, ցրել ծանր մտքերը:

Մի ժամ անցած նա մտաւ կլուբ: Նա ձգեց վերարկուն սպասաւորի վրայ, շտապով մօտեցաւ հայելուն իբրեւ թէ փողկապը ուղղելու համար: Ապտակի ոչ մի միտք, ոչ մի նշան չէ մնացել նրա կլորիկ, մսալի երեսի վրայ: Նա կարող էր ասպահով երեւալ

մարդկանց մէջ: Նա հանդարտ քայլերով բարձրացաւ սանդխտով և սովորական քաղցր ժպիտը երեսին բարեւեց իւր ծանօթներին ու բարեկամներին...

XI

Պարնան առաջին օրերը հասնելուն պէս Դիմաքսեանի զըլ-խում միտք չղացաւ թողնել ամեն ինչ և հեռանալ մի որ և է տեղ: Նա տեսնում էր, որ քանի հասարակութիւնը սկսել է կասկածով նայել նրա վրայ— ոչ մի գործի չէ կարող ձեռնարկել և քանի Փայլանէի պատկերը հալածում է նրան— ոչ մի բանի մասին հանգիստ և լուրջ մտածել չէ կարող:

Մինչդեռ անգործութիւնը գրգռում էր նրանեարդերը և աւելի հիւանդացնում: Մանաւանդ վրդովւում էր նա, մտածելով, թէ որքան անգօր է իւր սրտի մի զգացումը զսպելու խելքի ուժով: Ինչո՞ւ, միթէ նա այնքան տկար է, որ չէ կարող բռնանալ իւր հոգու վրայ, կեղծել, ստել և բռն սիրով տողորած մարդու փոխարէն յարգող բարեկամ ձեւանալ, կամ ոչ այս լինել ոչ այն:

Սկզբում նա մտածեց ուղեորւել Նւրոպա, և այն մաքով, որ այլ ևս այնտեղից չլվերադառնայ: Նա ազատ է, անկախ, մենակ և նիւթապէս ապահով: Կըզնայ մի որ և է քաղաքակիրթ երկիր, կըսկսի պարապել գիտութիւններով և մի ազգի համար աշխատելու փոխարէն— կ'աշխատի ամբողջ մարդկութեան օգտին: Ի՞նչ նախապաշարմունք՝ ծառայել անպատճառ այն հասարակութեան, որին բաղդի բերմամբ պատկանում ես: Զէ որ այդ հասարակութիւնն էլ ամբողջի մի մասնիկն է, չէ որ ամեն մի անհատ նախ իւր ընտանիքի անդամն է, ապա իւր ժողովրդի, ապա մարդկութեան: Եթէ ազգի համար ներելի է մոռանալ ծնողներ, ընտանիք, ինչո՞ւ ներելի չէ մոռանալ և՛ ազգին, այդ փոքրիկ մասնաւորին, խոշոր ընդհանուրի համար: Միթէ մարդը մարդ չէ՞ ձեռք ամեն մի շրջանում, միթէ մի հողից միւսը տեղափոխւելով զրկւում է իւր արժանաւորութիւններից:

Եւ թողնեմ այս տգէտ, խաւար շրջանը և ինձ համար կընտրեմ մի առողջարար և կենսատու շրջան, ուր կարող եմ ազատ շնչել, գործել և գնահատուել...

Այսպէս էր մտածում նա սկզբում Բայց շուտով նրա գլխում ծագեցին ուրիշ մտքեր, որ եկան հերքելու և ոչնչացնելու այդ բոլորը: Նա տեսաւ, որ իւր դատողութիւնները հիմնում է մի տեսակ սոփեստութեան վրայ: Նա զգաց, որ կամենալով փախչել մայրենի շրջանից, աշխատում է ոչ միայն իւր փախուստը արդարացնել շաբլոնական գաղափարներով, այլ և նրանից ստեղծել մի ինչ-որ բարոյական սկզբունք:

Զէ որ առաջ հէնց ինքը պնդում էր, թէ առանց մասնաւորի չըկայ ընդհանուր երջանկութիւն: Միթէ տմարդութիւն չի լինիլ թողնել մի անբաղդ ժողովուրդ, երես դարձնել նրանից, և ինչու: Այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդի դէմքը ազնիւ է, այլանդակ, դարերի ընթացքում կրած զրկանքներից աղաւաղւած: Եւ թր խելացի օտարը զրկաբաց կընդունի իւր հարազատ շրջանից փախած մարդուն, ի՞նչ կարգարացնի այն որդուն, որ իւր քաղցած, հիւանդ հօրը երեսի վրայ ձգելով, կըգնայ սպասաւորելու մի հարուստ ազգականի, որ իսկի կարօտ էլ չէ նրա օգնութեանը:

«Արջայպէս, ես ի՞նչ մեծ տառապանք քաշեցի, որ այսպէս վհատուում եմ: Միծաղելի չի լինիլ արդեօք ինքս ինձ նահատակ համարեմ այն ժամանակ, երբ իմ գլուխը դեռ շատ և շատ հեռու է փշեայ պսակին արժանանալուց...»

Կապեցին նրա ճանապարհը այստեղ, մի ուրիշ տեղ ճանապարհ կըգտնի: Միայն նեխած ճահիճն է մնում միւսնոյն փոսի մէջ անշարժ, ընթացող ջուրը միշտ իւր համար ելք է գտնում:

Մինչ այս խորհրդածութիւնները պաշարել էին նրան, դարձեալ Գայիանէի պատկերը չէր հեռանում նրա աչքի առջևից:

Մի օր ճաշից յետոյ նա դուրս եկաւ զբօսնելու: Նա դիմեց դէպի քաղաքից դուրս գտնուող մի բարձրաւանդակ, ուր մի նեղ ուղի տանում էր շրջակայ լեռներից մէկը: Նա դանդաղ քայլերով բարձրանում էր այդ ուղիով դէպի վեր, երբ ետեւից լսեց իւր անունը: Նա յետ նայեց և տեսաւ, որ բժիշկ Սալամբէկեանը իւր տմուկնու հետ թեւ թեւի տւած բարձրանում է նոյն ճանապարհով: Սպասեց և միացաւ նրանց: Հասնելով մի փոքրիկ տափարակի, տիկին Սալամբէկեանը բաց թողեց իւր ամուսնու թեւը և յոգնած նստեց մի մամուսպատ քարի վրայ:

Նրանց աչքի առջև տարածւած էր մի գեղեցիկ տեսարան։ Ամբողջ քաղաքը երեւում էր ներքեւում ինչպէս մի սիրուն պանօրամա, որին մի առանձին կենդանութիւն էր տալիս դեղնագոյն Քուրի օղակ օղակ ընթացքը։

— Ես այստեղից մեր տունը տեսնում եմ, — ընդհատեց լուծիւնը տիկին Սալամբէկեանը, — ահա մեր պատշգամբը, այն կանանչ կտուրի տակ։ Կարող եմ երգել, որ այնտեղ կանգնած է Գայիանէն։ Ահա նա շարժւեց։ Այն միւսն էլ, երեւի, Ուսաննան է։ Ինչքան խնդրեցի, Գայիանէն չ'ուզեց մեզ հետ գալ։ Տխուր է, միշտ տխուր, խեղճ կին...

Վերջին բառերը տիկինը արտասանեց հազիւ լսելի ձայնով և հառաչեց։ Դիմաքսեանը հայեացքը չառել էր դէպի հեռու։ Նրա մոքերը վայրկենաբար թռան ահա այնտեղ, ուր հազիւ նշմարւում էր Գայիանէի անորոշ կերպարանքը։ Նա չըլսեց, երբ բժիշկը առաջարկեց մի փոքր ևս դէպի վեր բարձրանալ։ Երբ սթափւեց, բաղաւոր զոյգը արդէն բաւական հեռացել էր։ Նա շտապեց հասնել նրանց և, իւր յուզմունքը թազցնելու համար, սկսեց խօսել առօրեայ բաների մասին։

Մի ժամի չափ նրանք բարձրաւանդակի վրայ այս ու այն կողմ պտտելուց և շրջակայքը դիտելուց յետոյ ցած եկան մի ուրիշ ուղիով։ Տիկին Սալամբէկեանը հրաւիրեց Դիմաքսեանին թէյի, բժիշկը թախանձեց, և նա հրաւերը ընդունեց։

Երբ նրանք ներս մտան, Գայիանէն դեռ կանգնած էր պատշգամբի վրայ ձեռին մի հեռադիտակ բռնած։ Նա ասաց, թէ հեռուից դիտում էր Սալամբէկեաններին և նկատեց, որ մի երրորդ անձ մօտեցաւ նրանց։

Ուսաննան բժիշկին տւեց մի այցեւորոմս, ասելով թէ կէս ժամ առաջ մի անծանօթ մարդ բերեց։

— Իմ հիւանդներից մէկն է ուղարկել, — ասաց բժիշկը և շտապեց գնալ, խնդրելով Դիմաքսեանին, որ նա մնայ մինչև իւր վերադարձը։

Օրը մթնում էր, արեւը արդէն մայր էր մտել և նրա վերջին ճառագայթները անդրադառնում էին երկնակամարի վրայ։ Ընդարձակ և մաքուր բակում տարածւել էր մեղմ իրիկնային զովք։ Ու-

սաննան, տիկին Սալամբէկեանը, Գալիանէն և Դիմաքսեանը նստած էին պատշգամբի վրայ՝ մի փոքրիկ շրջան կազմած: Գալիանէն պատասխանում էր Դիմաքսեանի հարցերին իւր ուսումնարանի մասին: Նա արդէն թոյլտուութիւն էր ստացել և առաջիկայ աշնանը պէտք է դործը սկսէր: Վձուել էր ուսումնարանը բաց անել քաղաքի աղքատ թաղերից մէկում, մի եկեղեցու գաւթում, չքաւոր դասի աղջկերանց համար: Դպրոցի շինութիւնը պատրաստ էր, հարկաւոր էր միայն մի փոքր նրան վերանորոգել: Ուսումը պէտք է աւանդէր ձրի: Ինքը Գալիանէն պէտք է յանձն առնէր ուսուցչուհիներին մէկի պաշտօնը: Նա ասում էր, թէ գիմնաղիտնում ուսածից շատ բան մոռացել է և պէտք է ամառւայ ընթացքում պարապել մոռացածները յիշելու համար:

Դիմաքսեանը թէև խօսակցում էր նոյն բանի մասին, բայց միտքը շատ հեռու էր խօսակցութեան նիւթից, և կարելի էր կարծել, որ նա ձանձրանում է:

Տիկին Սալամբէկեանը գնաց իւր գիշերօթիկ սաներին նայելու: Ովսաննան հետեւեց նրան, որ աղախնին հրամայէ սամովարը դնելու:

Գալիանէն և Դիմաքսեանը մնացին դէմ ու դէմ մենակ: Բակի մի անկիւնում փայլեց մի դեղնագոյն բան և ծառայի վառած լապտերի շողքերը տարածւեցին կարմիր աղիւսի փոշիով հարթած գետնի վրայ:

Մի ինչ-որ ծանր, բայց ախորժելի զգացում տիրեց Դիմաքսեանի սրտին: Ուրախութիւն էր այդ, թէ թախիժ—նա չըգիտէր: Մերթ նա նայում էր Գալիանէի կիսով չափ լուսաւորւած դէմքին, մերթ դէպի բակը: Երբեմն աջ ձեռով սեղմում էր իւր ճակատը, կարծես, իւր գլխից մի միտք հեռացնելու համար:

Գալիանէն խօսում էր միայն լուռ չը մնալու համար—եղանակի զովութեան, անցած ձմեռւայ ցրտերի, առաջիկայ շոգերի մասին:

Դիմաքսեանը նրա ոչ մի խօսքը անուշադիր չէր թողնում, բայց և՛ ոչ մի խօսքով չէր հետաքրքրւում: Նա զգում էր, որ փոքր առ փոքր կորցնում է իւր սառնութիւնը: Նա ցանկանում էր, շուտով տիկին Սալամբէկեանը կամ Ովսաննան դուրս գայ պատշգամբ, բայց, միևնոյն ժամանակ, ուրախ էր, որ ոչ մէկը դեռ չէ երևում:

Մի վայրկեան նա ուզեց տեղից վերկենալ, հրաժեշտ տալ, հեռանալ և, կարծես, փախչել մի նախազգացուող վտանգից: Բայց մի ուրիշ զգացում՝ նրան բռնեւել էր աթոռի վրայ և չէր թողնում տեղից շարժել: Նրա սիրտը սկսեց արագ արագ բաբախել և հազիւ նա կարողանում էր զսպել իրան որպէս զի չարտայայտի այն, ինչ-որ անյաղթելի ուժով ձգտում էր ինքն իրան արտայայտուել:

Նա նկատեց, որ Գալիանէն ուզում է վերկենալ, կամ զուցէ այսպէս թւաց նրան: Նա ինքը ոտքի կանգնեց, չըզիտէր ինչու համար, և բնազդումով նայեց չորս կողմ: Ոչ ոք չըկար, ոչ մի ձայն չէր լսում կամ զոնէ նա ինքը չէր լսում, բացի իւր սրտի բաբախումից, որ քանի զնում այնքան սաստկանում էր:

— Եղանակը ցրտանում է, դուք չէք մրսիլ,—ասաց նա և իսկոյն փոշմանեց, որ ասաց, որովհետեւ ինքն իւր ձայնի մէջ զգաց մի կեղծ, անախորժ հնչիւն:

Գալիանէն պատասխանեց, թէ, այո՛, եղանակը ցրտացաւ և պէտք է ներս գնալ: Եւ նա կամենում էր ոտքի կանգնել, երբ լսեց.

— Օո, ինչքան դժւար է, ինչքան դժւար...

Այս խօսքերը Դիմաքսեանը արտասանեց ցածր, հազիւ լսելի ձայնով, կարծես, ակամայ: Բայց և այնպէս նրանք շատ պարզ, շատ որոշ հասան Գալիանէի ականջին:

Դիմաքսեանը աչքերը ծածկեց ամօթից և նոյն վայրկեանին իսկոյն գլուխը բարձրացրեց: Նա կրկին նստել էր, այժմ նորից ոտքի կանգնեց, և նրանց աչքերը կիսախաւարի մէջ հանդիպեցին միմեանց:

— Անւանեցէք ինձ, ինչպէս կամենում էք, բայց ես այլ ևս չեմ կարող պահել իմ խօսքը... Բարեկամ մնալ... Ոչ, եթէ ես կարողանայի արտայայտել իմ զգացածը, կըտեսնէիք, որ անհնարին է, դժւար է դիմանալ... Միթէ ամեն բան ձեզ չայտնի չէ, միթէ չէք տեսնում, ինչպէս տանջւում եմ ես...

Ասակած չըկար, որ Գալիանէն եթէ մինչև այժմ չէր զգացել, այժմ ամեն ինչ հասկացաւ: Աւելի ոչինչ չը կարողացաւ արտասանել Դիմաքսեանը: Ներսից, կարծես, մի բան խեղդում էր նրա կոկորդը: Իսկ Գալիանէն, որ ուզում էր գնալ, դեռ անշարժ կանգ-

նաժ էր նրա առջև: Նայելով չորս կողմ, նա շփոթեաժ արտասանեց.

—Ի՞նչ պատահեց ձեզ... Ես չէի սպասում ձեզանից այդչափ թուլութիւն: Յարգեցէք ձեզ... ուշքի եկէք...

Նա սկսեց դողալ ինքն էլ չը գիտէր ինչու—երկիւղից, ամօթից, թէ մի ուրիշ աւելի զօրաւոր զգացումից: Երբ նա տեսաւ, որ Դիմաքսեանը լուռ է, կարծեց, թէ նա ուզում է բացադրել իւր սիրտը աւելի պարզ: Այժմ նա չը գիտէր ինչ անել, գնալ, թէ մնալ: Նա զգում էր միայն, որ իւր գնալը պէտք է յաւիտեան վիրաւորէ Դիմաքսեանին, այն մարդուն, որի ազնուութեան մասին բոլոր անգամ չէր կասկածել, չէր կասկածում և՛ այժմ, այդ վայրկեանին:

Դիմաքսեանը մի քայլ յետ կանգնեց, իւր սրտում զգալով մի սուր ցաւ: Այն լուռ տեսարանը, որ տեղի ունէր, աւելի քան պերճախօս կերպով պարզեց նրա համար ամեն բան: Նա տեսնում էր իւր և Գայիանէի մէջ մի հսկայական պատնէշ, որի առջև ինքը տկար էր, անզօր բոլոր իւր բռնն զգացումներով հանդերձ: Այդ կինը սարսափում է և ամաչում իւր դրութիւնից: Յանդգնել արդեօք աւելի առաջ գնալու, թէ կանգ առնել և ամեն բան վերջացած համարել:

Եւ մինչ նա այս տատանման մէջ էր, տեսաւ, որ Գայիանէն հանդարտ քայլերով հեռանում է: Հետեւի նրան, ներողութիւն խնդրել, բացադրել, որ մոլորեց, կուրացաւ, չը պիտի անէր: Ո՛չ, ինչո՞ւ կեղծել և սուտ, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ, աւելի վատ, սխալ գործել: Վերջապէս, արդէն ուշ է, ահա Գայիանէն գնաց, մտաւ իւր սենեակը և դռները ետեւից ծածկեց...

Նա դողում էր ոտից մինչև գլուխ: Խեղքը պտտուած, շշկըլւած, նա կանգնած էր, գլուխը երկու ձեռներով ամուր բռնած, այնքան ամուր, որ կարծես վախենում էր, թէ նա կարող է անջատել ուսերից և թաւալւել պատշգամբի վրայ: Նա մէջքը յենեց վանդակապատին: Ներսից ոչ մի ձայն չէր լսում: Կայծակի պէս մի բան փայլեց, յետոյ լուսամուտների մթին ապակիները դեղնեցին: Դա տիկին Սալամբէկեանը կանթեղ է վառում սեղանատանը: Անշուշտ նա խփոյն դուրս կը գալ հիւրին թէյի հրաւիրելու: Երեւի արդեօք նրա աչքին—Ո՛չ, անկարելի է, պէտք է հեռանալ, առանց

նրան տեսնելու, թող այդ լինի անքաղաքավարութիւն, փոյթ չէ, բայց պէտք է հեռանալ...

Վերջացաւ ամեն ինչ, ուրեմն այլ ևս յոյս չըկայ: Ինքն իւր աչքում ընկճեալ, գրեթէ ոչնչացած, նա կառքի մի անկիւնում սեղմւել էր այնպէս, որ ոչ ոքին չերեւայ: Ձը նայելով երեկոյեան բաւական թանձր մթանը, նրան թւում էր, որ չորս կողմից ինքը լուսաւորւած է պայծառ. էլէքորական լուսով և ամենքը տեսնում են նրան: Անաջողութիւնը դրոշմւած է նրա կերպարանքին, բոլոր անցորդները տեսնում են այդ, խղճում են ու ծաղրում նրան:

XII

Մի քանի րոպէ նա լուռ անցուդարձ էր անում իւր մթին սենեակում: Ներս մտաւ Սիրականը և, վառ կանթեղը դնելով սեղանի վրայ, մի քանի քայլ յետ քաշւեց և սկսեց դիտել նրան: Նա իսկոյն հասկացաւ, որ էլի մի բան է պատահել իւր պարոնին: Դիմաքսեանը հրամայեց նրան դուրս գնալ, նա ուզում էր մենակ մնալ: Ծառան անցաւ նախասենեակ և դարձեալ կանգնեց դռների ետեւում, որ տեսնէ, ինչ պէտք է անի իւր պարոնը:

Դիմաքսեանը թուլացած ընկզմեց աթոռի վրայ, երեսը ձեռներով ծածկեց, գլուխը դրեց սեղանին: Նրա սիրտը լցւել էր, նա ուզում էր լաց լինել, այո՛, հեկեկալ ինչպէս մի երեխայ: Բայց նա ձիգն արեց իւր դառն հեկեկանքը զսպելու, և զսպեց: Արտասուքը չէ կարող թեթեացնել նրա սիրտը: Նա զգում է իրան կեանքից անջատւած, մի դատարկ տարածութեան մէջ, անյեն, անմխիթար: Նրա շուրջը տիրում է մեռցնող ցրտութիւն, և չը կայ մէկը, որ փարատէ այդ ցրտութիւնը:

Նա յիշեց Մսերեանին, նրա անկեղծ ընկերական համակրութիւնը: Շատ անգամ է այդ մարդը մխիթարել նրան և պահպանել հոգեկան դառնութիւնների ժամանակ իւր խրախուսիչ խօսքերով: Այժմ նա էլ չէ կարող օգնել: Հարկաւոր է աւելի ջերմ, աւելի քնքոյշ սիրտ, ոչ միայն մխիթարելու, այլ և նրա հետ դառնանալու, նրա վշտին վշտակից լինելու համար:

Ո՞րտեղ գտնել մի այդպիսի սիրտ: Ա՛խ, ճիշտ նա այդ ժամին կրկամենար իւր մօտ տեսնել այն միակ էակին, որին ոչ

ոք չէ կարող փոխարինել, ոչ ընկեր, ոչ բարեկամ, որի սէրը որքան անկաշառ է, այնքան անսպառելի է, անհուն և ջերմ: Նա իւր որդու դէմքի մի թեթեւ արտայայտութիւնից, կրծքից դուրս եկած մի թոյլ հառաչանքից կը հասկանար նրա բոլոր ցաւերը: Իւր մայրական վշտակցութեամբ կը պահպանէր նրա յուսահատ հոգու մէջ կենսական ջերմութիւն: Նա կ'ասէր. «Ապրիւր առանց սիրւելու, որովհետեւ այդ հնարաւոր է և ես ապրեցի ոչ միայն չը սիրւած, այլ և ամբողջ կեանքիս ընթացքում տանջւելով»: Կ'ասէր. «Մի սպասիր կնոջ կողմից սէր, որովհետեւ եթէ աշխարհի երեսին կայ իսկական սէր—դա մայրական սէրն է և միայն մայրը կարող է անկեղծ սիրել իւր զաւակին, ուրիշ ոչ ոք, ոչ ոք...»:

«Ես յիշում եմ, նա ինչպէս փայփայում էր ինձ և ինչ նուրբ զգացողութեամբ էր արտայայտում իւր սէրը, երբ ես մի թեթեւ դառնութիւն էի ունենում: Ահա քո դպկահար դէմքը, որի վրայ պարզ նկարւած են քո սրտի բոլոր ելեէջները: Տեսնում եմ քեզ, տեսնում եմ, զլուսիկ ուսիդ ծածկ մոխրի ես անում որդուդ, ուզում ես գուշակել իմ միտքը: Ի՞նչ, միթէ դու անցած էլ զգում ես յաւիտենականութեան մէջ... Յնձրք, ցնորք...»:

Եւ Դիմաքսեանի հայեացքը կենտրոնացել էր անորոշ տարածութեան մէջ, և այդ րոպէին կենդանացել էին նրա աչքի առջև ամբողջ մանկութիւնը ու պատանեկութիւնը, և այդ հեռու, վաղուց մոռացւած անցեալի մէջ նշմարում էր իւր մօր պատկերը:

Նրա աչքերը պղտորեցին և զրեթէ ոչինչ չէր տեսնում, բացի այդ պատկերից, որ նրա աչքի առջև կենդանացել էր զըրդըւած երեակայութեան զօրութեամբ: Նա զգաց իւր ուղեղի մէջ մի տարօրինակ ցաւ: Նա բռնեց երկու ձեռներով գլուխը և մօտեցաւ անկողնակալին: Այստեղ նրա մոքով անցաւ մի դէպք, որ վաղուց կարդացել էր եւրոպական լրագիրներում: Շէշցարիայի մի քաղաքում կեանքից ձանձրացած մի մարդ վճռել էր ինքնասպանութիւն գործել: Երեք անգամ նա փորձել էր վերջ տալ իւր կեանքին, և ամեն անգամ փորձը անյաջող էր անցել: Երկու անգամ նա ատրճանակ էր արձակել և միայն թեթեւ վէրք էր ստացել: Նա ձգել էր իրան մի լճի մէջ—նաւովարները ազատել

էին: Վերջապէս, նա փակել էր իւր սենեակում, դռները կողպել էր և թոյն ընդունել:

«Ո՛չ, ես այդպէս չեմ անիր,—ասաց նա, ձեռք մեկնեց բարձի տակ և այնտեղից հանեց մի փոքրիկ, պսպղուն և ծանր առարկայ:

Նրա դէմքի կնճիռները բացւեցին: Ահա որտեղ է նրա փրկութիւնը, ահա ինչու գրկաբաց սպասում է նրան իւր մայրը: Աներկիւղ ձեռի մի յաջող հարւած, և նա անցնելով Ռուբիկոնը, կը հասնի անզղալութեան աշխարհը, ուր չը կայ ոչ տանջանք, ոչ երջանկութեան փափազ, ոչ նախանձ, ոչ փառասիրութիւն, ոչ ինչ, ոչ ինչ... Ինչո՞ւ երկար մտածել, միթէ ամենքի վերջը միշտ չէ, սկսած Նասպոլէոն մեծից մինչև ամենաչեփին անբաղդը: Ցանջել, հալածել, չարչարել և ինչո՞ւ, միմիայն մի անուն թողնելու համար: Զէ որ այդ անունը որքան բարձր հնչի, որքան հմայի: Լինի ամբոխի համար, դարձեալ վերջը պէտք է մոռացի:

Նա մոլոր քայլերով անցուղարձ էր անում, բռունցքի մէջ աւելի ու աւելի ամուր սեղմելով փոքրիկ զէնքի կոթը: Մի վճռական շարժում անելով, նա նստեց սեղանի մօտ, վերցրեց գրիչը: Հարկաւոր է վերջին քաղաքացիական մի պարտք կատարել—գրել մի քանի տող, որ ոչ ոք կասկածի տակ չընկնի: Բայց առաջին բառը չը գրած, նա յանկարծ ցնցւեց ամբողջ մարմնով, դողաց, գրիչը ընկաւ նրա ձեռից և մարմնով անցաւ մի տարօրինակ սառնութիւն: Միթէ նա վախեցաւ, միթէ այնքան թուլասիրտ է, երկչու: Նա դարձեալ վերցրեց գրիչը: Մարմնի սառնութիւնը անցաւ ուղեղին և վայրկենաբար փարատեց այնտեղ տիրած խաւարը: Նա աչքերը ծածկեց ձեռներով, և երեւակայութիւնը դարձեալ պատկերացրեց իւր մօր հեզ կերպարանքը: Այժմ դա մի լուսաւոր կէտ էր, որ քաշում էր նրան դէպի ինքը, աշխատելով դուրս բերել նրան սոսկալի խաւարից, հեռացնել իւր ոտների տակ բացւած անդնդից:

Մայր, մայր, դու դժգոհ ես քո որդուց, որ այսպէս յուսահատուումէ, դու չես կանչում նրան քեզ մօտ, այլ խրախուսումես այնտեղից, դու կանխօծես նրան, եթէ իւր վրայ ձեռք բարձրացնի: Իսկ քոյրերը, ինչո՞ւ այդպէս անգութ վարւի նրանց հետ, ինչու ձգի նրանց անվերջ վշտի մէջ... Ի՞նչ անմտութիւն, ի՞նչ երեխայու-

Թիւնս Ինչո՞ւ համար մեռնել։ Որ Թշնամիները ուրախանան և աւելի ծաղրեն նրան, որ բարեկամները համոզւի՞ն, Վերջապէս, Թէ նա իրաւ խելագար էր...

Նա ատրճանակը ձեռով հրեց սեղանի մի անկիւնը և նորից ոտքի կանգնեց միանգամայն փոխաւով, վերակենդանացած։ Նրան թւաց, որ մեռած էր, այժմ կեանք ստացաւ, որ նրա առջև յանկարծակի բացւել էր մի մթին դերեզման և նոյնպէս յանկարծակի ծածկւեց։

Մի ձեռք զգուշութեամբ սեղանի վրայից վերցրեց ատրճանակը։ Նա նայեց և տեսաւ Սիրականին, որ կէս երկիւղած և կէս կասկածալի դէմքով կանգնած էր նրա առջև։

— Դու ի՞նչ գործ ունես այստեղ։

Սիրականը ատրճանակը թագցրեց իւր գրպանում և լուռ մտիկ տւեց նրա երեսին։

— Ի՞նչ ես ուզում ինչանից, — կրկնեց Դիմաքսեանը, — Ինչո՞ւ մտար այստեղ։ Դու ինձ հարկաւոր չես, Թո՛ղ ինձ հանգիստ, գնա...

— Մի աղաչանք ունեմ, — խօսեց ծառան անվստահ ձայնով։

Նրա նշաձև աչքը փակւեց, իսկ կոկորակը մնաց անշարժ։ Դանշան էր, որ նա մտադիր էր երկար խօսելու։

— Ասա տեսնեմ, ի՞նչ է աղաչանքդ, — ասաց Դիմաքսեանը, նստելով սեղանի մօտ։

— Աղա ջան, մայրս մեր գիւղում հէքիմ էր, անւանի հէքիմ։ Տարին տասներկու ամիս նա աղօթք էր անում, պաս էր պահում, շաբաթներով էլ ծոմ էր մնում, չունքի, օրհնեալ եղիցի կամք Աստուծոյ, ընկաւոր էր... Բոլոր սրբերի անունով ջոկ-ջոկ աղօթքներ ունէր։ Մեղայ Գեղ, մեղայ Գեղ, չարը պատահելիս, տեսնում էիր ընկաւ, բերանը փրփրեց, աչքերը բացւեցին, սկսեց Սաթալէլի հետ կռիւ անել։ Այդ ժամանակ սուրբերը սկսում էին նրա բերանով խօսել... Մի անգամ, ժամաժամէին, մութը նոր ընկնելիս, լուսահոգին Թոնրատան առաջ բռնւեց, ընկաւ երեսը դէպի աղօթարան։ Ես տասը տարեկան էի, աչքովս տեսայ։ Նա բերանը բաց արեց, ասաց. «Աղօթք արէք, տեսնում եմ քամբադդութիւն է գալիս, աղօթք արէք, ոչխար մորթեցէք, մոմ վառեցէք...» Զորս օր անցած, աղօթարանից բարձրացաւ մի քամի, անձ-

րև բռնեց։ Սկսեց մի կարկուտ, Տէր, Դու ցոյց չը տաս, հատը հաւի ձըւի չափ։ Տասնուչորս գիւղերի հասած հունձքը կոտրեց, նստացրեց, փչացրեց, սով ընկաւ...

Դիմաքսեանը ականաց հետաքրքրւել էր այս պատմութիւնով և լսում էր ծառային, առանց ընդհատելու նրա խօսքը։ Նա զիտէր, որ Սիրականը անշուշտ մի նպատակով է այդ պատմում, և հէնց այդ նպատակը իմանալու համար նա համբերութեամբ ականջ էր դնում նրան։

—Շինականները մօրս պաշտում էին, չունքի լուսահողին սուրբ Գէորգի շուրջն էր։ Սուրբը նրա ձախ ոտի և աջ ձեռի վրայ մօր արգանդում նշաններ էր դրել, մէկը տերւի նման, միւսը թռչունի պէս։ Սուրբի գերեզմանի հողը պահում էր մեր թոնրատանը, գիշեր-ցերեկ նրա առաջ մօմ էր վառում... Քանի քանի հիւանդներ է փրկել, որին աչքացաւից, որին գլխացաւից, որին ոսկրացաւից, որին էլ եարա-փարաներից։ Աղա, ես էլ ընկաւոր եմ։

—Դու,—հարցրեց Դիմաքսեանը զարմացած և ցաւակցաբար։

—Վաչ ինձ, վաչ ինձ, ես սուրբի շուրջն էմ, ես մարգարէութիւն չեմ անում, բայց ընկաւոր եմ։ Հէնց որ առաջին փորձանքը գլխիս հասաւ, մայրս տնից տուն ման եկաւ, կոպէկ-կոպէկ փող հաւաքեց, շորեր հաւաքեց, տւեց ինձ ու ասաց. «Գնա, Սիրական, գնա, բոլոր սրբերին ուխտ արա, գերեզմանների հողը լղիւր, եթէ մէկը չըփրկի, միւսը կըփրկի...» Գնացի, աղա ջան, քսան տարեկան էի, գնացի, երկու տարի ոտով թափառեցի Գենջա, Ղարաբաղ, Պարսկաստան, Տաճկաստան, որտեղ որ հայ քրիստոնէի սուրբ կայ, գերեզմանին երկրպագութիւն տւեցի...

—Լաւացմար։

—Լաւացել էի, մեռնեմ նրանց սուրբ աջին, բայց յետոյ մեղքերս երևի էլի շառացան, էլի «չարը» մտաւ հոգիս։ Այժմ տարէնը մէկ կամ երկու անգամ փորձում է։ Սրանից երեք ամիս առաջ Սալդատսկից բաղարում ընկայ, Գարադաւօյը բերեց տուն։ Կինտօները զրպանիցս տասը մանէթ էին հանել...

Դիմաքսեանը անկեղծ ցաւակցեց Սիրականին, որի անբուժելի հիւանդութեան մասին առաջին անգամն էր լսում։

—Լաւ, Սիրական, —ասաց նա բարեկամաբար, —այժմ ի՞նչ ես ուզում ինձանից։

—Աղաչանք ունեմ, մեծ աղաչանք, —պատասխանեց Սիրականը այժմ աւելի վստահացած։ —Աղա, դու ինձ լաւութիւն շատ ես արել, էհ, ես ինչո՞վ կարող եմ պարտքս վճարել։ Ես էլ ուզում եմ քեզ տալ ինչ որ ունեմ...

Նա ձեռը տարաւ ծոցը և այնտեղից հանեց մի բան։

—Այս պստիկ կապոցը մօրս թանգագին կտակն է, տալիս եմ քեզ, աղա, իմ խաթրու վզիցդ քաշ տուր։

Նա ջերմեռանդօրէն համբուրեց ձեռի բանը։ Դա կապտագոյն լաթի կտորից կարած մի եռանկիւնի կապոց էր լուցկիի տուփից քիչ փոքր։

—Այդ ի՞նչ է։

—Սուրբ Գէորգի մարմնի փոշին է, չարը խափանելու համար, շատ թանգ բան է...

Դիմաքսեանը այժմ միայն հասկացաւ, թէ ծառան ինչից դրդեած այդ երկար պատմութիւնն արեց և ինչ նպատակով է այդ բանը իրան առաջարկում։ Դուրսը ներողամտաբար շարժելով, նա բարեկամական յանդիմանութեամբ ասաց.

—Դու էլ, Սիրական, դու էլ ուրիշների պէս հաւատացած ես, որ ես խելագարւել եմ։

Սիրականը ամաչելով գլուխը թեքեց կրծքին։ Պարզ էր, որ նա հաւատում էր տարածւած լուրին։ Հետաքրքրական էր Դիմաքսեանի համար իմանալ՝ ի՞նչ փաստերի հիման վրայ է այդ մարդը նրան խելագար համարում։

—Ասա ինձ, Սիրական, տես՞ել ես ինձ գոլութիւն անելիս։

Սիրականը աշխատեց խոյս տալ ուղիղ պատասխանից։ Բայց երբ Դիմաքսեանը ստիպեց, նրա շրթունքները սեղմւեցին, շիւ աչքերի մէջ երևաց մի խորին ցաւակցութեան արտայայտութիւն։ Նա պատմեց մի քանի բաներ, որ նկատել էր Դիմաքսեանի կողմից և որ երբեմն վախեցրել էին նրան։ Սրինակ, մենակ ժամանակ նա ինքն իւր հետ շատ անգամ խօսում է, զանազան շարժումներ է անում...

—Բայց ես խօսմ ընկաւոր չեմ։

—Ձէ, աղա, Աստուած ո՛չ անի, որ այդ փորձանքին հասնես, դա ուրիշ բան է, բայց...

Նա չը կամեցաւ շարունակել, տատանւեց:

—Ասա, ասա, էլ ինչ ես տեսել:

Մառան զգուշութեամբ ակնարկեց այն չարագուշակ գիշերւայ դէպքը, երբ Դիմաքսեանը սաստիկ տենդի մէջ էր: Բոլորը, ինչ որ նա արել էր այդ գիշեր և խօսել, Սիրականը չիշում էր: Այն ինչ՝ ինքը ոչինչ չէր մտաբերում, բացի նրանից, որ մահամերձ հիւանդ էր եղել: Առողջանալուց յետոյ նա մի անգամ հարցրել էր հաշիւու մասին, Մսերեանը պատասխանել էր, թէ ինքն է անզգուշութեամբ կոտրել, և նա հաւատացել էր:

—Եւ դու այժմ ուզում ես ինձ չարից փրկե՞լ,—գոչեց Դիմաքսեանը ոչ այնքան բարկացած որքան կատակով:

—Աղաչում եմ, որ այս բանը վզիդ քաշ տաս...

—Դիտես ինչ, Սիրական, դու ինձ բաւական զբաղեցրիր, ևս ախուր էի, շատ ախուր, մտքերս ցրեցին, շնորհակալեմ: Դու բարի մարդ ես, Սիրական, անկեղծ ես, իսկ ես անկեղծ մարդկանց սիրում եմ: Բայց այդ կապոցը, չը նեղանաս ինձանից, ես վզիս քաշ տալ չեմ կարող...

Նա ձեռով մի դրական շարժում արեց, որ ցոյց էր տալիս, թէ այլ ևս չէ ուզում խօսել:

Սիրականը, լաթի կտորը ծոցը դնելով, դուրս եկաւ սենեակից:

Մի դառն և կծու ծիղաղ դուրս թռաւ Դիմաքսեանի կրճքից և նա արտասանեց.

«Ողորմելի ամբոխ, թշւառ ամբոխ, քանի որ մենք քեզ չենք ուզում կրթել, դու ինքդ ես ուզում մեզ կրթել...»

XIII

Գրեթէ ամբողջ գիշեր Գայիանէն չըկարողացաւ քնել պատահած անցքի տպաւորութեանը ենթարկւած: Նրա ականջին շարունակ հնչում էր Դիմաքսեանի յուսահատ ձայնը. «Միթէ չէք տեսնում, թէ ինչպէս տանջւում եմ ես...»

Նա վիրաւորւած չէր, այլ վշտացած: Նա չէր մեղադրում Դիմաքսեանին և ոչ էլ վրդովւած էր նրա դէմ: Ի՞նչպէս կարող էր

իրան զսպել, քանի որ սիրում է, իսկ թէ սիրում է—միթէ այդ վաղուց յայտնի չէր Գայիանէին: Բայց ինչո՞ւ նա այնքան յուսահատուած էր և հէնց առաջին խօսքը արտասանեց յուսահատ ձայնով:

«Միթէ նա բոլորովին համոզուած էր, որ իւր սէրը ուրիշ ոչ մի արձագանք չէ գտնում իմ սրտում, բացի բարեկամական զգացմունքից: Վերջապէս, ես ինքս կարող եմ հաստատ ասել, թէ այդ մարդուն միայն յարգում եմ: Եթէ այդպէս լինէր, միթէ չէի աշխատիլ ժամանակին նրան ինձանից հեռացնել: Իսկ ես ինչ արեցի, ինչ արեցի. ոչ մի անգամ նրան չըզգուշացրի, ոչ մի անգամ... Այժմ ես ինչ իրաւունքով նրանից վիրաւորւում Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, գլուխս պտտում է, չըգիտեմ ինչ մտածել... Ի հարկէ, նա այժմ համոզուած է, որ ես նրան ատում եմ: Բայց այդպէս չէ, ոչ, այդպէս չէ: Ուրեմն ինչ է... Միթէ վախեցայ հասարակական կարծիքից: Սխալ է, այդ չէ... Ես կամենում եմ իմ խղճի առաջ արդար լինել: Այո՛, ճիշդ դա է: Եթէ ես այդ մարդուն առաջ սիրէի և յետոյ բաժանէի իմ ամուսնուց, այն ժամանակ շատ կարելի է այդպէս չը վարւէի նրա հետ: Բայց այդ մարդը իմ ուշադրութիւնը գրաւեց յետոյ, երբ ես ատում էի Բարաթեանին: Ես այն ժամանակ համեմատեցի երկուսին, երբ համեմատելը անկարելի էր: Այն ժամանակ ճանաչեցի մէկի արժանաւորութիւնները, երբ միւսի բարոյական լինելը ինձ համար բոլորովին պարզեց...»:

Ի՞նչ կը լինէր, եթէ նա կուրացած սիրէր Գիմաքսեանին, եթէ արհամարհելով ամեն ինչ, զնար նրա ետեւից: Միթէ դա կը լինէր սէր և ոչ վրէժխնդրութիւն: Եւ ինչից պէտք է վրէժը հանէր: Բարաթեանից: Օո, այդ մարդը վիրաւորւելու փոխարէն կը ծիծաղէր, կը զարճանար: Նա ինքը իւր վրէժը լուծած կը համարէր, տեսնելով իւր կնոջը իւր թշնամու հետ միացած: Նա այդ փաստը իւր ձեռքում զէնք կը դարձնէր նրա դէմ, կը պարծենար հասարակութեան առջև և ամենքին ցոյց տալով, կ'ասէր. «Ահա, տեսէք, կինս բաժանւեց ինձանից ոչ թէ այն պատճառով, որ ես անբարոյական էի, այլ որովհետեւ նա ինքը չ'ուզեց բարոյական ամուսին մնալ...»:

Եւ որքան Գայիանէն այսպէս մտածում էր, այնքան աւելի համոզւում էր, որ ուրիշ կերպ չէր կարող վարւել: Միակ իւր սխալը.

Նա համարում էր այն, որ չուզեց կամ չը կարողացաւ ժամանակին Դիմաքսեանի սէրը զսպել իւր սառնութիւնով: Միւս կողմից մի միտք նրան սաստիկ մտատանջութիւն էր պատճառում. կը դիմանայ արդեօք Դիմաքսեանը այդ վշտին, թէ մի փորձանք կը բերի իւր գլխին:

Մերթ նա կարծում էր, թէ չէ կարող դիմանալ և մերթ մտածում էր, թէ պէտք է դիմանայ, քանի որ խելօք է, մտածող: Նա ինքը ինքնասէր է, հպարտ է—պէտք է իւր սիրածի ինքնասիրութիւնն ու հպարտութիւնն էլ ինայի: Նա պատւախնդիր է և ազատասէր—պէտք է ուրիշներին էլ նոյնը պահանջի: Եթէ նա սիրում է բարձր սիրով և ոչ լոկ իւր եսի խորութիւնից—անշուշտ կը հասկանայ իւր սիրածի վիճակը:

«Ի՞նչ, միթէ նա չի յարգիլ իմ մայրական զգացումները, միթէ չի մտածիլ, որ եթէ ես չը մերժեի—պէտք է զրկէի երեխաներից: Զրկւել երեխաներից: Այ, ոչ, այդ ես չեմ կարող անել, երբէք, ես առանց նրանց չեմ կարող ապրել...»:

Ամուսնները պատշգամբի վանդակապատին չենած՝ նա կանգնած էր ուղիղ այնտեղ, ուր երեք օր առաջ Դիմաքսեանը արտաշայտեց իւր սրտի զգացումը: Նա նայում էր ցած, դէպի զաւիթ, ուր խաղում էր չորսից մինչև տասը տարեկան մանուկների և աղջիկների մի մեծ խումբ: Օգի բիւրեղեայ յստակութիւնը, ծիծեռնակների ծլվոցը և երեխաների պայծառ, մետաղահնչիւն ձայները կարօտ մօր սիրիւր լեցնում էին ճնշող զգացումներով: Ինչո՞ւ նրա փոքրիկները չը կան այդ զւարթ խմբի մէջ:

Եթ օր էր անցել նրանցից բաժանւելուց, դառն և տաղուկալի օրեր, որ եթ ամուսն չափ երկար էին տևել: Կը տեսնւի արդեօք նրանց հետ դարձեալ, թէ այդ վերջին անգամն էր: Մի վայրկեան նա մտածեց՝ արդեօք աւելի լաւ չէր լինիլ եթէ նա իւր ծանր խաչը կրէր զաւակների սիրոյ և նրանց հետ ապրելու համար: Բայց հէնց նոյն վայրկեանին նա չիշեց անցկացրած տարիները, և կրկին նրա աչքի առջև պատկերացաւ խաբւած, անարգւած և պատուի զոհ դարձած ծերունին: Եւ նա աւելի սաստիկ նողկանք զգաց դէպի իւր անցեալը: Երբէք նա չը պիտի փոշմանի իւր արած քայլի մասին: Թող մարդիկ դատասպարտեն, բայց նա իւր

խղճի առջև արդար է: Թող զաւակների կարօտը ցեցի պէս ուտի նրա սիրտը, մեռցնի, բայց չէր կարող ապրել աչն մարդու հետ:

Նա երեսը յետ դարձրեց գաւթից և աչքերը գաղտուկ սրբեց: Նա չէր ուզում, որ իւր արտասուքը նկատեն տիկին Սալամբէկեանը և Ովսանեան, որ այդ միջոցին ներքեւում դեկավարում էին փոքրիկ սաների խաղերը: Իսկ մանկական ձայները քանի դնում, այնքան աւելի զւարթ էին հնչում, իսկ դարնանային օդը քանի դնում, այնքան աւելի տաքանում էր և ապրելու, երջանիկ ապրելու ցանկութիւնը բորբոքում մարդու սրտում:

Տիկին Սալամբէկեանը վերջացրեց իւր պարապմունքը սաների հետ, բարձրացաւ վերեւ, մօտեցաւ Գայիանէին, բռնեց նրա թւից և տարաւ սեղանատուն: Նա դեռ տեղեկութիւն չուներ վերջին դէպքի մասին: Տեսնելով Գայիանէի կարմրած աչքերը, նա սկսեց ընկերաբար յանդիմանել:

— Եթէ դու այդպէս շարունակես, կարճ ժամանակում կենքդ բոլորովին կը մաշես: Զը պէտք է լինէր, բայց որ պատահեց, միթէ ինքդ քեզ պիտի սպանես: Դու ոչ առաջինն ես, սիրելիս, ոչ էլ վերջինը կը լինես, քեզ նման շատերը կան...

— Միթէ դու կարծում ես, որ ես իմ արածի մասին փոշմանել եմ:

— Երբէք չեմ կարծում: Դու միայն երեխաներիդ մասին ես հոգս անում: Բայց քեզ խօսմ նրանցից չեն զրկում, դու էլի խօսմ տեսնում ես նրանց հետ:

Այրի Բօլումբաշեանը սեղանատանը, պատրաստ սեղանի մօտ նստած, նախանձելի ախորժակով ոչնչացնում էր իւղապատառները: Միւս սենեակից հիւանդի ծանր տնքտնքոցի ձայն էր լսւում: Դա տիկին Սալամբէկեանի տատն էր, որ մեռնում էր մեռնում և դեռ կենդանի էր, տանջելով իւր շրջապատողներին և չղիամենալով կեանքից բաժանւել:

Այրին Գայիանէին նստեցրեց իւր մօտ և նոյնպէս յանդիմանեց: Նրա ասելով Գայիանէն այժմ աւելի բաղդաւոր է քան առաջ: Այդ ամուսին ասած արարածները իրանց կանանց վերաբերմամբ առհասարակ շատ դարձելի են, իսկի չ'արժէ նրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել:

— Խելճը կնիկը նա է, ով որ իւր մարդու մէկ արածի տեղ երկուսն է անում նրան խելքի բերելու համար: Հաւատան, հողիս, մարդը այն կնկան է սիրում, որը նրա գլխատակին փափուկ բարձ է դնում, քնացնում ու յետոյ ինքն իւր ուղածն անում: Ինչքան քիչ մտածես, այնքան բազդաւոր կը լինես: Ականջներդ փակիր ու քէֆդ տւածի պէս պար եկ, այն ժամանակ կ'ասեմ «պարես»: Երեխաները, իհ, նրանց մասին էլ չ'արժէ մտածել, տեսնում ես ինձ, շատ ուրախ եմ, որ երեխաներ չունեմ, գլուխս ցաւերից ազատ է: Այլիք, քէֆ արա ինձ նման... Տեսնում ես, մարդիկ շատ բաներ են ասում իմ մասին, թող հաշն, ինչքան ուզում են, շատ հարկաւորս է...

Այս ասելով, նա շտապով վերկացաւ, պահարանի վրայից վերցրեց ֆիսգարմոնիան և սկսեց նւագել ու յետոյ երգել մի ինչ-որ վրացական երգ: Միւս սենեակում հիւանդ պառաւի տնքանքոցը սաստկացաւ: Բայց այրին մինչև չը վերջացրեց իւր երգը, չը լռեց: Յետոյ նա անցաւ իւր սենեակը, շուտով զուգւեց և շտապով դուրս եկաւ տնից:

Տիկին Սալամբէկեանը ամբողջ օրը զբաղւած էր իւր պարտիզով և իւր սաների համար հոգում էր ինչպէս հարազատ մայր: Սիրով հետևում էր նրանց յառաջադիմութեանը, ուսումնասիրում էր ամեն մէկին, վաղօրօք գուշակութիւններ էր անում, թէ այս կամ այն երեխայից ապագայում ինչ դուրս կը գայ: Ամեն օր, դասերը աւարտելուց յետոյ, ոգևորւած պատմում էր իւր «սիրելի գազանիկներին» մասին:

«Զը գիտես ինչ երջանկութիւն է այդ անմեղ արարածներին շրջանում լինելը: Փարդ ինքն էլ երեխայ է դառնում նրանց հետ: Մինչև մահ չը պիտի թողնեմ այդ շրջանը...»

Եւ նրա զուարթ դէմքը, հոգեկան եռանդուն տրամադրութիւնը ակամայ շարժում էին Գայիանէի նախանձը: Որքան կեանքը ժպտում էր իւր արժանաւոր ընկերուհուն և ինչպէս նա բազդաւոր էր ամուսնութեան մէջ:

Մի ժամանակաւ ծոյլ-պեսիմիստ բժիշկ Սալամբէկեանը այժմ, կարծես, բոլորովին իւր հայեացքը փոխել էր կեանքի մասին: Հիւանդներին ընդունելուց և այցելելուց յետոյ, նա իւր ամբողջ ժամանակը նւիրում էր տնային պարապմունքներին: Նա օրի-

նակելի ամուսին էր և հոգատար, մինչև անգամ մանրակրկիտ տանտէր։ Մի րոպէ հանգիստ չէր նստում իւր տեղը, միշտ զբաղւած մանր-մունր գործերով։ Հոգեկան փոփոխութիւնը ազդել էր և՛ նրա մարմնի վրայ։ Այժմ նա դէմքով առողջ էր, զւարթ, մինչև անգամ աչքի ընկնելու չափ չաղացել էր։

Երբեմն նա այցելում էր Դիմաքսեանին և շատ ցաւում էր, որ իւր ընկերը ենթարկւած է ընդհանուր հալածանքի։ Բացարձակ չէր ասում, բայց մոռում սկսել էր մի փոքր քննադատել իր ընկերոջ ուղղութիւնը։ Արդեօք նա ծայրացեղ արւմտական չէ, ինչու ամբողջ հասարակութիւնը իւր դէմ ոտքի է կանգնեցնում, միթէ չէ կարող աւելի խաղաղ գործել։

Նա մտածում էր և՛ Գալիանէի մասին, աշխատում էր որ և է կերպ թեթեւացնել նրա վիճակը և գիտէր, որ այդ կարելի է միայն զաւակներին իրանց մօրը դարձնելով։ Յաճախ նա խօսում էր Վէքիլեանի հետ, խնդրելով սրան միջնորդել Բարաթեանի մօտ։ Բայց օրէնսգէտ իրաւաբանը այս դէպքում ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չէ ուզում ընդունել, բացի օրէնքի տառացի մտքից։ Կինը իւր կամքով է հեռացել մարդուց, երեխաները օրէնքով հօրն են պատկանում։ Դրա դէմ ոչինչ չէ կարելի անել։

Երբեմն բժիշկը փողոցում հանդիպում էր Բարաթեանին։ Նրանք շատ սառն բարեւում էին միմեանց և անցնում։ Մի անգամ բժիշկը մօտեցաւ իւր նախկին ընկերոջը, կամենալով անպատճառ իմանալ նրա մտադրութիւնը երեխաների վերաբերմամբ։ Բարաթեանը նախ շատ անտարբեր ընդունեց նրա ակնարկները, ապա սկսեց իւր դրութիւնը բացադրել։ Նա ոչ իրան է մեղադրում, ոչ Գալիանէին։ Հայեացքների տարբերութիւնն—ահա այն գլխաւոր պատճառը, որ բաժանեց նրանց միմեանցից։

—Ես ոչինչ ռի չունեմ այդ կնոջ դէմ և հոգով սրտով ցանկանում եմ, որ նա բաղդաւոր լինի, առանց ամուսնի, առանց երեխաների։

—Բայց առանց երեխաների նա դժբաղդ է, միթէ մտադիր ես միշտ նրան զրկած պահել իւր զաւակներից,—հարցրեց բժիշկը։

—Ես մի անգամ ուղարկեցի, էլի, երեւի, կուղարկեմ մի ժամով, կէս ժամով։

—Այդ շատ քիչ է, դու պետք է աւելի բարեսիրտ վարւես:

—Այդ մասին ոչ մի խօսք. երեխաները ինձ են պատկանում, իրաւունք ունեմ բռնորովին չ'ուզարկել:

Բժիշկը չը կարողացաւ. հակառակել և հեռացաւ վիրաւորւած:

Այդ խօսակցութիւնից մի քանի օր անցած Բարաթեանը կանգնեցրեց նրան փողոցում և, մի կողմ տանելով, յայտնեց իւր վճիռը:

—Դիտես, ես իմ երեխաներին սիրում եմ, չեմ ուզում որ նրանք զուրկ մնան իրանց մօրից: Վճռեցի որ նրանք մի ամիս իրանց մօր մօտ ապրեն, մի ամիս ինձ մօտ: Բայց մի պայման եմ դնում. չը լինի թէ նա երեխաների սրտում իմ դէմ ատելութիւն դարձեցնի... այդ պատահում է:

—Գայիանէն այնքան խելօք և բարի կին է,—պատասխանեց բժիշկը,—որ իւր երեխաների հոգին չը փչացնելու համար այդ քանը չի անիլ: Շնորհակալ եմ, ես իսկոյն կըշտապեմ քո վճիռը յայտնել նրան և ուրախացնել:

Երրորդ օրը Գայիանէն իւր սենեակում լուսամտի առջև նըստած կար էր անում իւր միտքը զբաղեցնելու համար: Փողոցից նրա ականջին հասաւ մի ծանօթ կանացի ձայն: Նա գլուխը դուրս բերեց լուսամտից, նայեց դուրս և իսկոյն մի ուրախ ճիչ արձակեց, կարը ձեռից ձգելով:

Պառաւ լայեակը մի ձեռով բռնած հինգ տարեկան Թամարի, միւսով երեք ու կէս տարեկան Լեոնի ձեռը, զւարթ դէմքով սանդխտով բարձրանում էր: Ուրախութիւնից նրա լեզուն անատամ ընդերքի միջից դուրս էր ընկել, և նա հազիւ հազ շունչ էր առնում, շտապելով ուրախացնել կարօտած մօրը:

Գայիանէն ռեզմեց կրծքին երկուսին միասին և երկար ժանակ համբուրում էր մերթ մէկին, մերթ միւսին, կրկնելով.

—Վերջապէս, վերջապէս...

Երբ նա իւր սրտի առաջին փափազը մի փոքր յագեցրեց, լայեակը հառաչելով հաղորդեց, թէ անդամալուծ Գերասիմը Գերասիմիչը առաւօտեան լուսաբացին հոգին աւանդել է: Լուրը Գայիանէի վրայ տպաւորութիւն չըգործեց, այնքան դեռ նրա միտքը զբաղւած էր երեխաներով:

—Երէկ երեկոյեան երեխաներին կանչեց, համբուրեց, մէկ մէկ օրհնեց: Զեր անունն էլ չիշեց, ձեզ էլ օրհնեց, Ասուած վկայ, օրհնեց: Ասաց, Ֆեօդօրա, կ'ասես հարսիս, ես օրհնում եմ, լաւ կնիկ է, թող հաշուի որդուս հետ...

Յետոյ պառաւ դայեակը աւելացրեց, թէ երիտասարդ պարոնը հիւանդ է: Վեց տարւայ կենակցութիւնը իզուր չէ անցել: «Սովորութեան» զգացումը Գայիանէին չը թողեց շատ էլ անտարբեր լսել այդ լուրը: Բայց երբ դայեակի պատասխաններից իմացաւ, որ Բարաթեանի ցաւը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ այն ժառանգական հիւանդութիւնը, որ տարէնը կամ երկու տարէնը մի անգամ պարբերապէս կրկնուում է—նա ձեռով մի բացասական շարժում արեց, մի շարժում, որ արտայայտում էր նրա պարզ զգանքը, և գրկեց իւր Լևոնիկին:

Մի քանի օր նա ոչ մի բանի մասին չէր մտածում բացի երեխաներից և ամբողջ ժամանակ նրանցով էր զբաղւած: Բայց անցան այդ օրերը, նրա սիրտը կշտացաւ և նորից նա սկսեց տխրել: Ինչ և լինէր, դրութիւնը անորոշ էր, չը գիտէր ինչ ապագայ է սպասում երեխաներին:

Գերասիմ Գերասիմիչի թաղման օրը նա մենակ նստած էր իւր սենեակում և չիշում էր անցկացրած դառն օրերը: Նա կրկին յուզւեց, կրկին արտասւեց և, գլուխը դնելով բարձին, սկսեց հեկեկալ: Նա ողբում էր իւր քայքայւած, խորտակւած կեանքը և դժբաղդ երիտասարդական օրերը: Ս'օ, անցած, կորած յոյսեր, որ մի ժամանակ այնպէս ոգևորում էիք նրան, միթէ՞ չըպիտի վերադառնաք: Ինչո՞ւ նա այնպէս մոլորեց, ինչո՞ւ նա չուներաւ վեց տարի առաջ կեանքի մասին այն հայեացքը, որ ունէ այժմ: Ինչո՞ւ չըմտածեց, որ ընտանեկան երջանկութիւնը չը պիտի որոնել ամուսնու ոչ արտաքին գեղեցկութեան, ոչ աշխարհային շուքի և փայլի, այլ նրա հոգեկան և բարոյական արժանաւորութիւնների մէջ: Եւ այժմ, երբ նա կրում է իւր դառն սխալի պատիժը, երբ նրա աչքերը բացւել են, մի՞թէ արհամարհի ամեն ինչ և ընկնի մի նոր երջանկութեան ետեւից: Ո՞ր, ի՞նչպէս, մի՞թէ աչքերը փակելով հասարակական օրէնքների, արմատացած աւանդութիւնների և նախապաշարմունքների առջև, մի՞թէ ապօրինի կենակցութեան

մէջ որոնելով այդ երջանկութիւնը: Ոչ, ոչ, դարձեալ ոչ, այդ անկարելի է, անհնարին, վերջապէս այդ բարձր է նրա բարոյական ոյժերից: Ուրեմն, հեռու մոլորութիւն, հեռու խաբուսիկ յոյսեր, նա չէ ուզում իւր սեահական բաղդի համար զաւակների վիճակը ենթարկել վտանգի, ահա այդ անմեղ, սիրուն և քնքոյշ էակին...

«Մայրիկ, ինչու ես լալիս:»

Տեսնելով նոյն պահին ներս վազող Թամարին, Գալիանէն շտապով երեսը դարձրեց, աչքերը սրեց և աշխատեց ժպտալ: Փոքրիկ աղջիկը զգաց նրա կեղծիքը և կրկնեց իւր հարցը, բայց պատասխան չը ստացաւ:

—Մայրիկ, երբ պէտք է գնանք,—ասաց նա մի փոքր լռելուց յետոյ:

—Ո՛ւր:

—Հայրիկի մօտ:

—Երբ որ դու կամենաս:

—Ես ուզում եմ հէնց հիմայ:

—Գնա, եթէ ուզում ես:

—Դու էլ կը գնաս մեզ հետ:

—Ո՛ւր:

—Ինչու:

Մայրը չ'իմացաւ ինչ պատասխանել:

—Մայրիկ, ինչու դու այստեղ ես մնում:

—Ես... մնում եմ... հիւր եմ...

—Այդքան ժամանակ հիւր կը լինե՞ն:

Մայրը կամեցաւ սաստեղ աղջկան, որ, վերջապէս, դադարի այդ սիրա մորմոքող հարցերը տալուց: Բայց նայեց նրա մանկական անուշ հետաքրքրութեամբ լի աչքերին և մի սուր ցաւ զգաց իւր սրտում: Ոչինչ չէր կարելի անել. մատաղ սրտում արդէն կասկածը արմատ էր գցել: Պարզ էր, որ այդ փոքրիկ զլուխը զբաղւած է իւր մօր վիճակով և բնազդեմամբ հասկանում է այդ վիճակը:

«Ստուած իմ,—ասաց մոլքում Գալիանէն, ձեռը Թամարի ուսին դրած, աչքերը վեր բարձրացնելով,—ոյժ տուր ինձ այս ցաւին դիմանալ...»:

XIV

Այն բոլորից, ինչ-որ Դիմաքսեանը խորհել էր Գայիանէին իւր սիրտը պարզելուց առաջ, այժմ մնում էր մի միտք, թէ պէտք է հեռանայ և չէ կարող չը հեռանալ Թիֆլիզից:

Օր օրի վրայ նա իւր կառավարչից սպասում էր փողի: Իւր հետ բերած փողերից այժմ նրա մօտ համարեա ոչինչ չէր մնացել, թէև բերել էր բաւականչափ գումար: Իւր վրայ նա առհասարակ ծախսում էր շատ քիչ, բայց այս անգամ ունեցաւ արտաքոյ կարգի ծախսեր: Նրա տեսչութեան ժամանակ դպրոցից արտաքսւած աշակերտները աղքատ վիճակի մէջ էին, բացի մէկից, որ գործակատարի պաշտօն էր գտել մի վաճառականի մօտ: Չորս աշակերտի նա տւեց ճանապարհահաճախ և ուղարկեց հայրենիք: Իսկ հինգերորդը—Մարաքեանը, այն ընդունակ աշակերտը, որին նա ամենից աւելի էր սիրում, ոչ ուզում էր հայրենիք վերադառնալ և ոչ էլ միջոց ունէր քաղաքում ապրելու: Նա այնքան ինքնասէր էր, որ ամաչում էր վճարւած աշակերտի անունով ներկայանալ իւր ծնողներին: Նա ուզում էր անպատճառ, ինչպէս և իցէ, ունենալ շարունակել, մինչև անգամ փափագում էր համալսարան մտնել և ասում էր, եթէ այդ չը յաջողւի—ինքնասպանութիւն կը գործի:

Երբ Դիմաքսեանը անձամբ հարց ու փորձ անելով այս բոլորը իմացաւ, վճուեց օգնել այդ գիւղական ինքնակամ, կոպիտ, բայց ընդունակ երիտասարդին:

—Ի՞նչ կըստանաս բարձր կրթութիւն, —ասաց նա մի օր Մարաքեանին իւր տանը, —ես քեզ վերցնում եմ իմ հովանաւորութեան տակ:

«Բռի լօւեցին», ինչպէս կոչում էին նրան ուսուցիչները, այնքան զգացւեց, որ նրա աչքերի մէջ ուրախութեան արցունք երևեց: Դիմաքսեանը խորհուրդ տւեց նրան գնալ Ռուսաստան:

—Այնտեղ դու կարող ես պատրաստուել մի տարի, գիմնազիական քննութիւն տալ և յետոյ մտնել համալսարան: Աշխատիր իմ յոյսերը արդարացնել:

Քիչ ժամանակ անցած Մարաքեանը ստացաւ ճանապարհահաճախ և ամբողջ տարւայ թողակը, ուղևորւեց Օդեսսա:

Վերջապէս, Դիմաքսեանը ստացաւ կառավարչից սպասած նա-

մակը: Բաց արեց ծրարը, կարդաց նամակը և բարկացած ձգեց մի կողմ: Փող ուղարկելու փոխարեն Հաբիգեանը հաղորդում էր մանրամասն տեղեկութիւններ նրա զործերի մասին: Միայն նամակի վերջում նա աւելացնում էր. «Հինգ օրից յետոյ կ'ուղարկեմ չորս հարիւր ռուբլի»: Այս տողը աւելի զրգռեց Դիմաքսեանին: Նրան ամենաքիչը երկու անգամ աւելի էր հարկաւոր և դեռ համոզւած էր, որ իւր պահանջը շատ չափաւոր է:

Նա ուզեց իսկոյն հեռագրել Հաբիգեանին և պահանջել, որ իւր պատէրը անյապաղ կատարի: Բայց այդ տեսակ մի հեռագիր կարող էր գուցէ վիրաւորել նրա ընկերոջը: Այն ինչ՝ նամակ գրելու համբերութիւն չունէր: Առանց երկար մտածելու նա վճռեց հէնց վաղն իսկ ճանապարհ ընկնել հայրենիք կարճ ժամանակով:

Առաւօտեան, կանուխ զարթնելով, նա մի նամակ թողեց Մսերեանի անունով և անմիջապէս ուղևորւեց:

Այս անգամ ճանապարհորդութիւնը նրա վրայ բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն ունեցաւ: Կար ժամանակ, երբ նա գրեթէ ակամայ էր դիմում դէպի իւր ծննդավայրը, իսկ այժմ շտապում էր որքան կարելի է շուտով հասնել այնտեղ: Նա փափագում էր օր առաջ տեսնել իւր քոյրերին, որոնց, կարծես, շատ տարիներ էր չէր տեսել: Նրան թւում էր, որ այնտեղ, իւր արիւնակիցների շրջանում միայն կարող է գէթ ժամանակաւոր մխիթարութիւն գտնել և յանդիմանում էր իրան, թէ ինչու այդ մասին առաջ չէր մտածել:

Հեռանալով այն քաղաքից, ուր նա եօթ տարի շարունակ անց էր կացրել փոթորկալից կեանք, զգում էր, որ իւր ետեւում թողնում է մի տեսակ բեռն, որից բաժանւելը և՛ ցանկալի էր, և՛ դառն: Նա յիշում էր իւր կրած վշտերը և, կարծես, մի ներքին ձայն շնչում էր, թէ այդ վշտերը կարող էին առաջանալ հէնց այն մթնոլորտում միայն, որից հեռանում էր:

Նա ուզում էր հոգւով անձնատուր լինել լայնատարած դաշտերի, անտառների և լեռների ազդեցութեանը: Եւ պատահում էին ըրպէներ, երբ նա մոռանում էր ամեն ինչ և թարմանում դարնանային օդով արձակ բնութեան մէջ: Բայց անցնում էին այդ ըրպէները, նորից զրգոււում էին զսպւած, խեղդած զգա-

ցումները, և դարձեալ թւում էր նրան, թէ այդ զգացումներից զուցէ կարող է ազատուել միայն իւր արիւնակիցների շրջանում: Եւ ահա ամեն փոստային կալարանում նա անհամբերութիւնից բարկանում էր, որ ձիերը ուշ են փոխում: Նա անընդհատ կաշառում էր կառավարներին շտապել և անդադար շտապել դէպի առաջ:

Երկու օրւայ ծանապարհը նա այս անգամ կտրեց երեսուն ժամւայ մէջ, գեշերը ոչ մի տեղ կանգ չ'առնելով: Նա շտապեց մտնել հայրենի տունը: Այստեղ այժմ բնակւում էր նրա մեծ քոյրը—տիկին Մարթան իւր ընտանիքով: Մուսլ և նիրհած տունը այժմ կենդանութիւն էր ստացել: Օրը մինչև երեկոյ ընդարձակ պարտիզի մէջ թռչկոտում էին Մարթայի երեքից մինչև ինը տարեկան երկու զոյգ երեխաները: Փողոցի կողմի լուսամուտները բացւել էին, արևի կենդանացողիչ լոյսը առատօրէն հոսւում էր ներս, դէպի մաքրւած, նորոգւած սենեակները: Պատերը ծածկւել էին ուրախ գոյնի պատառներով, յատակները ներկւել էին, կահ կարասին փոխւել: Խոհանոցից լսւում էր ամանեղէնի և պղնձեղէնի ձայներ: Ախուատանը խրինջում էր մի նժոյգ, որ պատկանում էր Մարթայի աեմանուն, լսւում էր Զատիկի տօներին երեխաների համար բերւած դառնուկների մլաւոցը: Մի նորատի հայ աղախին վազում էր երեխաներին սաստելու, որ պարտիզի ծաղիկները չը փշացնեն:

Ամեն ինչ փոխւել էր, նորոգւել, զւարթացել: Նոյն իսկ պողատու և անպտուղ ծառերը, կարծես, աւելի ուրախ էին նայում, գոնէ այսպէս էր թւում Դիմաքսեանին: Պատշգամբի վրայ այլ ևս չէր երևում այն հնամաշ փայտեայ մեծ բազկաթուր, որ միշտ միւկնոյն տեղն էր լինում և որի վրայ նստում էր հանգուցեալ Մարգար աղան:

Դիմաքսեանը ներս չը մտած առանձին առանձին բռնեց իւր քրոջ զաւակներին, համբուրեց, այստեղ միայն յիշելով, որ պէտք է այդ փոքրիկների համար նւէրներ բերէր:

Տիկին Մարթան նրան դիմաւորեց, վազելով պատշգամբ և ուրախ բացազանչելով.

—Փառք Աստուծոյ, փառք Աստուծոյ...

Նա Արսէնից երկու տարով մեծ էր, բայց դեռ պահպանել էր երիտասարդական թարմութիւնը, չը նայելով եօթերորդ բերքին։ Նրա զէմքի բարի, հեզ արտայայտութիւնը և մեզ գոյնի թախծալի աչքերը, մանաւանդ կակուղ ձայնը յիշեցնում էին իւր մօրը։ Նա հազնւում էր անխառն եւրոպական տարազով—պսպէս կամենում էր նրա ամուսինը, որ արքունական պաշտօնեայ լինելով մեծ մասամբ իւր օտարազգի պաշտօնակիցների շրջանում էր պոտում։

Նա մի քանի անգամ եղբօրը համբուրելուց յետոյ, անմիջապէս ծառային ուղարկեց իւր կրտսեր քրոջը կանչելու։ Կէս ժամ անցած եկաւ Արսէնից չորս տարով փոքր Անիկը։ Երկու քոյրերի արտաքինի ինչպէս և ներքին յատկանիշների մէջ կար խիստ տարբերութիւն։ Հասակով Անիկը աւելի բարձր էր, կազմաւածքով խոշոր, թէև ոչ այնքան զէր։ Նրա երեսի զծերը կանացի փափկութեան հետ ունէին նաև մի ինչոր ազդու աղամարդային արտայայտութիւն։ Իսկ փոքր ինչ լայն ծնօտը, աղմաճ շրթունքները յիշեցնում էին Մարգար աղային։ Հետեւելով իւր աւագ քրոջ օրինակին, նա նոյնպէս եւրոպական տարազով էր հազնւում։

Նա, զոնէ արտաքուստ, մի առանձին ուրախութիւն ցոյց չը տւեց եղբօրը տեսնելով։ Նա միայն մի անգամ համբուրեց նրա հետ, հարցնելով.

—Լաւ ես։

Արսէնը այս անգամ սովորականից աւելի հետաքրքրւած հարցնում էր իւր քոյրերի կենցաղավարութեան մասին։ Այն ինչ քոյրերն ստիպում էին նրան պատմել իւր կեանքից։ Մարթայի աչքում նա և՛ նիհարել էր, և՛ ծերացել։ Սկզբում կատակով, ապա լրջօրէն երկու քոյր յանդիմանեցին իրանց միակ եղբօրը, թէ ինչու մինչև այժմ չէ ամուսնացել։ Այս կողմից աւելի խիստ էր Մարթան։

—Ինչո՞ւ ես հօրդ տունը անտէր թողնում,—ասում էր նա,—ինչո՞ւ մեզ չես ուղում ուրախացնել։ Աստծուն է յայտնի, սիրտս կտոր կտոր էր լինում ամեն անգամ այս տան մօտով անցկենալիս։ Ես կարծում էի մի աւերակի մօտով եմ անցկենում։ Վերջը՝ էլ չը համբերեցի, եկայ այստեղ ապրելու։ Խեղճ մայր, մոքովդ անց կը կենամր, որ քո մի հատիկ աչքի լոյս որդին այսօր պէտք է ծնող-

ներից զուրկ, քոյրերից հեռու, հօր տնից դուրս, ով գիտէ ինչ երկրում կեանք անցկացնի:

Նրա ձայնը զգացւեց, աչքերը արտասուեցին:

— Միթէ ամուսնութիւնը շատ լաւ բան է, որ ինձ էլ խորհուրդ էք տալիս ամուսնանալու, — հարցրեց Արսէնը լոկ այն նպատակով, որ իմանալ որքան իւր քոյրերը երջանիկ են ընտանեկան կեանքում:

— Ամուսնութիւնը մի պարտք է, լաւ վատ, ամեն մէկը պարտաւոր է կատարել, — պատասխանեց Մարթան:

Բայց այդ պարտքը շատերին է թանգ նստում: Դու ուրմի ես, որ ամուսնացել ես:

— Ոչ ուրախ եմ ոչ տխուր, բաղդիցս գանգատուել չեմ կարող, ինչ որ ճակատիս գրւած է, պէտք է կատարել: Բայց էլի փառք Աստուծոյ, երեխաներովս բաղդաւոր եմ:

— Իսկ դու, Մնիկ...

— Ինձ համար միւսնոյն է:

— Մարդդ քեզ հետ լու է վարւում:

— Այդ մասին մի՛ հարցնիլ, — մէջ մտաւ Մարթան ծիծաղելով, — Մնիկը այն կանանցից չէ, որ իւր մարդու խօսքի տակ մնայ...

Մի թեթեւ ժպիտ անցաւ Անիկի դէմքով. պարզ էր, որ քրոջ ասածը նրան դուր եկաւ: Հօր չափ յամառ և ինքնակամ՝ նա ընտանեկան կեանքում ձգտում էր կին-բռնակալի դեր կատարելու՝ սկսած այն օրից, երբ Արսէնը տւեց նրան իւր ժառանգութեան մի մասը: Որովհետեւ նրա ամուսինն էլ հեշտ հպատակողներից չէր, ուստի երբեմն նրանց մէջ տեղի էին ունենում ընտանեկան խռովութիւններ: Բայց երբէք այդ խռովութիւնները ծայրացեղութեան չէին հասնում, որովհետեւ մարդը միշտ զիջողութիւն էր անում, նախ՝ իւր ընտանեկան կեանքը շատ էլ չը թռնաւորելու համար, երկրորդ՝ համոզւած լինելով, որ իւր յամառութեան տակ Անիկը ունէ իսկապէս բարի հոգի...

Շուտով եկաւ Մարթայի ամուսինը պաշտօնական համազգեստով, կռնատակին բռնած մի մեծ պօրտֆէյլ: Դա մի հաստափոր մարդ էր բարակ ոտներով: Բարեկերպ Արսէնին ռուսերէն լեզւով, որ քաղաքակրթութեան նշան էր համարում, նա մի քանի անգամ

գրկեց նրան, գոչելով. «նա կանեց, նա կանեց...» Եկաւ և՛ Անիկի ամուսինը, որ, հակառակ իւր քենակալին, նիհար դէմքով, չոր կազմաճքով մի բարձրահասակ մարդ էր, պարապուում էր վաճառականութեամբ:

Ընտանեկան ծաշը անցաւ բաւական ուրախ, շնորհով Մարթայի ամուսնուն, որ անդադար խմում էր, սրախօսում, ծիծաղում և ծիծաղեցնում:

Իրիկնադէմին Դիմաքսեանը ծառային ուղարկեց Հաբիգեանին կանչելու: Յայտնեց, որ կառավարիչը գնացել է մօտակայ գիւղերից մէկը և միայն վաղը պէտք է վերադառնայ: Այժմ Դիմաքսեանը, հակառակ սովորականին, շատ հետաքրքրւած էր իւր գործերի դրութիւնով, փափագում էր տեսնել կալաճները:

XX

Հետեւեալ օրը առաւօտեան նա նոր էր զարթնել, երբ ծառան յայտնեց Հաբիգեանի գալստեան մասին:

Ներս մտաւ առողջ կազմաճքով, արևից այրւած պղնձադոյն դէմքով մի տղամարդ մօտ երեսուն ու երեք տարեկան: Նա հագած էր կոշտ մոխրագոյն կոորից կարած կարճ սլաճկոն և երկար կօշիկներ, որ ծածկւած էին թանձր սպիտակ փոշիով:

Դիմաքսեանը ընդունեց նրան այն սենեակում, որ մի ժամանակ ծառայում էր Մարգար աղային: Բոլոր հին կահկարասիներից այստեղ մնում էր միայն երկաթեայ ժանդոտւած սնդուկը, որի մէջ այժմ ոչինչ չէր կար:

Հաբիգեանը նոր էր վերադարձել գիւղից և ճանապարհի հագուստը չէր փոխած շտապել էր Դիմաքսեանի մօտ:

— Դնացել էի ասպաիկներ ժողովելու, — ասաց նա, անմիջապէս գիմելով գործին, ինչպէս մի մարդ, որի համար ամեն մի ռուպէն թանգ արժէր, — այսօր ուղում էի փոստով ձեզ համար փող ուղարկել, շատ լաւ եղաւ, ինքներդ եկաք:

Դիմաքսեանը ընդհատեց նրա խօսքը, առաջարկելով խօսել իւր հետ «դուռ»-ով, ինչպէս առաջ:

Սրդարեւ մի ժամանակ նրանք ընկերներ էին և բաւական մօտիկ ընկերներ: Հաբիգեանը գիւղական քահանայի որդի էր, սկզբնա-

կան կրթութիւնը ստացել էր Դիմաքսեանի Ճննդավայր քաղաքի հոգեւոր դպրոցում: Յետոյ նա իւր մի վաճառական քեռիի օգնութեամբ տեղափոխւել էր Թիֆլիզ և մտել ռէպական դպրոց: Պանդխտութեան մէջ երկու հայրենակից պատանիները ընկերակցել էին և դեռ այդ ժամանակ արդէն նրանց ապագայ հալեացքների մէջ պարզեց մի խիստ տարբերութիւն:

Մինչ Դիմաքսեանի երեակայութիւնը պատանեկական հասակում զարմանալի թոյլէքներ էր անում, մինչ նա փաշտալում էր մի իյէալ, որ քանի գնում այնքան զարգանում էր, հասունանում և բարդանում, Հարիզեանը, այդ լուռ, սառն և միշտ իւր դասերով զբաղւած պատանին, հիանում էր իւր հայրենակցի իդէալով, բայց երբէք չէր յափշտակւում: Մնւած և մնւած լինելով գիւղական շրջանում, նա տեսել էր չքաւորութեան դառնութիւնները և մասամբ փորձել իւր վրայ: Եւ իւր համար լուրի կազմել էր մի ուրիշ, ուրոյն զաղափար թէ իւր ապագայի և թէ առհասարակ կեանքի մասին, մի զաղափար, որի առաջ նսեմանում էին և գրեթէ ոչնչանում բոլոր միւս զաղափարները:

Մարդկանց թշւառութեան հիմնաքարը նա համարում էր աղքատութիւնը: Սրանից էին ծագում նաև սգիտութիւնը, փոխադարձ նախանձը, ատելութիւնը և թշնամութիւնը: Երբ Դիմաքսեանը նրա մօտ ոգևորւած խօսում էր ժողովրդի բարոյական վերածնութեան մասին, նա պնդում էր, թէ ոչինչ վերածնութիւն չէ կարելի մտցնել մի ժողովրդի մէջ, ուր մարդկանց ամբողջ ժամանակը և բոլոր հոգեկան ոյժերը սպառւում են ստամոքսի համար: Եւ ժողովուրդը ասելով, Հարիզեանը միշտ աչքի առջև ունէր իւր գիւղի համայնքը: Այստեղ էր հիմք առել և այստեղից էր սկսւում նրա ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը, որ շատերին թւում էր նեղ, սահմանափակ: Եւ որքան նրա միտքը լուսաւորւում էր, այնքան սիրտը մօտենում էր այդ համայնքին. մի բան, որ շատ քիչ գիւղացի ուսանողների մէջ էր նկատւում:

Մոսկւայի գիւղատնտեսական ձեմարանի երրորդ կուրսը նոր անցած, նա հիւանդացաւ և ստիպւեց վերադառնալ հայրենիք: Քիչ ժամանակից յետոյ այստեղ բոլորովին կազդուրւեց, բայց հայրը չը կամեցաւ, որ նա նորից գնայ հիւսիս: Այն ժամանակ նա վճռեց

անսպառնալի, ինչպէս և լինի շարունակել իւր ուսումը արտասահմանում և թախանձեց հօրը՝ ոչինչ չը խնայել։ Գիւղական համեստ քահանան, որ ինքը հազիւ գրել-կարդալ գիտէր, հասկանում էր գիտութեան ոյժը։ Նա գրաւ գրեց իւր այգին, պարտքի մէջ ընկաւ, որպէս զի իւր որդուն կրթած տեսնի։

Չորս տարի Հաբիգեանը արտասահմանում վարեց այնպիսի սուղ կեանք, որ ոչ մի աղքատ ուսանող չէր վարել։ Վերջապէս, նա հասաւ իւր նպատակին, վերադարձաւ հայրենիք գիդատնտեսական գիտութիւնների գործնական և տեսական պաշարով։ Նա սկսեց օգնել իւր եղբայրներին, որ պարապում էին զինեգործութիւնով։ Բայց իւր մտադրութիւնները իրագործելու համար նրան պակասում էր մի բան—գրամադղութիւն, որ ոչ նրա հայրը ունէր և ոչ եղբայրները ունէին։ Հէնց այդ միջոցին Դիմաքսեանը հրաւիրեց նրան իւր կալածները կառավարելու, և նա ուրախութեամբ ընդունեց այդ հրաւերը։

—Արդեօք շատ փող պէտք է ուղարկէիր ինձ համար,—հարցրեց Դիմաքսեանը ժպտալով։

—Այնքան, ինչքան խոստացել էի նամակումս։

—Այդ ինձ բաւական չէր լինիլ։ Իմ աչստեղ դալուս մի պատճառն էլ այն է, որ քեզ համոզեմ՝ շատ էլ ժլատ չը լինես իմ վերաբերմամբ։

—Ի՞նչ արած, ստիպւած եմ ժլատ լինել։

—Ինչո՞ւ, միթէ ես այդքան աղքատացել եմ։

—Դու աղքատ չես, բայց ես ուզում եմ, որ աւելի հարստանաս։

—Ապագայումս Ո՛չ, ես այդ բանին համաձայն չեմ։ Լսիր, Հաբիգեան, զուգէ ես քո աչքում մի փոքր թեթեւամիտ երեւամ, բայց ուղիղն ասած, իմ նիւթական ապագայի մասին ես բոլորովին չեմ մտածում։ Ինձ հարկաւոր չեն ոչ խոշոր գումարներ և ոչ մեծ կալածատիրոջ անուն, թէև, համաձայն եմ, փողը մեծ ոյժ է մեր ժամանակում։

Հաբիգեանը, լաւ ճանաչելով Դիմաքսեանին, ոչինչ չ'ասաց։ Բայց գլուխը բացասական կերպով շարժեց, որ արտայայտում էր թէ՛ զարմանք և թէ՛ անհամաձայնութիւն ընկերոջ ասածին։

Կէս ժամ անցած նրանք սրտում էին տան առջև տարածւած

պարտիզում: Այստեղ ևս նկատուում էին փոփոխութիւններ: Մառութիւնները հարթւել էին, մաքրւել, կանոնաւորւել, հնադարեան պարիսպը նորոգւել էր: Երևում էին տեսակ տեսակ նոր տնկած ծառեր, բոյսեր, ծաղիկներ: Եւ այդ բոլորը Հաբիգեանի գործն էր:

Պարտիզականը նոյն մարդն էր, որ ծառայում էր Մարգար աղայի ժամանակից: Այժմ ոչ ոք նրա վրայ չէր գոռում, ոչ ոք չէր հայհոյում նրան, մանաւանդ ծեծում, և նա աւելի սիրով էր աշխատում: Նա ուրախ ուրախ առաջնորդում էր իւր պարոնին, ցոյց տալով բոլոր փոփոխութիւնները: Պարտէզը, բացի գեղեցկանալուց և հարստանալուց, այժմ մի որոշ եկամուտ էլ տալիս էր. աւելացած ստուղները և միրգերը ծախւում էին մրգավաճառներին:

Մի ժամի չափ անցուդարձ անելով պարտիզում նրանք գնացին քաղաքի կենտրոնական շուկան: Այստեղ Դիմաքսեանը ունէր մի շարք խանութներ և մի քարւանսարայ, ուր կանգ էին առնում քաղաք մտնող սալերը և ֆուրգօնները: Մարգար աղայի կենդանութեան ժամանակ խանութները կիսաւեր դրութեան էին հասել, քարւանսարան քայքայւել էր, բակը պահւում էր կեղտոտ և միշտ լիքն էր ձիերի ու տաւարի աղբի կոյտերով: Այժմ խանութների փլատակած պատերը նորոգւել էին, մաշւած ծածկոցները և դռները փոխւել էին, ներկւել: Քարւանսարայի բակը մաքրւել էր, քարով ծածկւել: Հաբիգեանը ասաց, թէ ուզում է շուտով այդ բակի շուրջը կառուցանել մի նոր երկյարկանի շինութիւն, վերելում բնակարաններ, ներքեւում խանութներ:

Ճաշից յետոյ նրանք գնացին քաղաքի շրջակայ այգեստանը: Հաբիգեանը Դիմաքսեանին ընդարձակ քարաշէն դարբասով առաջնորդեց մի մեծ այգի: Մառերը նոր էին կանանչել, պարարտ երկիրը դեռ խոնաւ էր անցեալ գիշերը եկած անձրևից: Խաղողի որթերը արդէն տերեւներ էին արձակել և կանանչ սփոցի պէս ծածկել մի ընդարձակ տափարակ: Հեռւում երևում էր մի շինութիւն կարմիր աղիւսից: Խնիկնադէմի արևի ճառագայթները լուսաւորում էին նրա կանանչադոյն երկաթեայ եռանկիւնի կոտրը: Այս շինութիւնը նոր էր և կառուցւել էր զինիի ու օղիի գործարանի համար: Դէպի ձախ երևում էր մի ուրիշ աւելի մեծ տափարակ խաղողի որթերով ծածկւած: Դիմաքսեանը չիշում էր, որ իւր հօր

կենդանութեան ժամանակ այդ տարածութիւնը մնում էր անմշակ։ Այժմ Հաբիգեանը միացրել էր նրան մեծ այգիի հետ և սկսել շահագործել։

—Ահա ինչի վրայ են փողերը ծախսուում,—ասաց կառավարիչը, Դիմաքսեանին առաջնորդելով աղիւսեայ շինութեան ներսը։

Այստեղ դրւած էին մի քանի պղնձեայ նոր կաթսաներ։ Մի որմնադիր իւր օգնականի հետ շինում էր գործարանի վառարանները։ Դրսում ցրւած էին մի խումբ մշակներ, ոմանք հող էին փորում, ոմանք խաղողի որթերի համար ցիցեր էին տնկում։

Հարիգեանը պատմում էր իւր ձեռնարկութիւնների մասին այն սառն դրական եղանակով, որ յատուկ է գործնական մարդուն։ Նա նկարագրում էր այն մօտիկ ապագան, երբ Դիմաքսեանի բոլոր կալածներին մշակութիւնը պիտի հասնէր ցանկալի զարգացման։

—Դեռ շատ բան կայ անելու, եթէ միայն թույլ կրտաս։ Դիմաքսեանի շինութեան համար անհրաժեշտ է արտասահմանից հրաւիրել մի հմուտ վարպետ։ Ժամանակ է մեր թթու գինիներից ձեռք վերցնել։ Ահսոս է մեր խաղողը, կարելի է նրանցից տասը տեսակ խմիչքներ պատրաստել։ Ես ինքս ուրախութեամբ կը պարապէի միայն զինեգործութիւնով։ Բայց աշխատանքի բաժանման մասին առ այժմ մտածել չէ կարելի, ուրիշ շատ գործեր ունեմ։ Պէտք է մի շոգեշարժ ազօրիք շինել։ Վարուցանք անելու և հնձելու համար վատ չէր լինիլ մեքենաներ բերել տալ։ Կարելի է այստեղ մի ուրիշ գործարան շինել միրգ չորացնելու համար։ Այս բոլորը փող է պահանջում, և դու ասում ես, որ ես ժլատ չըլինեմ...

Օրն արդէն մթնելու վրայ էր, երբ նրանք վերադարձան քաղաք։ Ամբողջ երեկոյ նրանք խօսում էին գործերի մասին։ Դիմաքսեանը երախտագիտաբար սեղմեց Հաբիգեանի ձեռը, յայտնելով նրան իւր շնորհակալութիւնը։ Նա հիացած էր իւր կառավարչի աշխատասիրութեան վրայ և, միևնոյն ժամանակ, ուզում էր խմանալ նրա եռանդի դրդիչ զաղափարը։ Նա չէր հաւատում, թէ խելօք, կրթւած, եւրոպական քաղաքակրթութեան ճաշակն առաջ մի երիտասարդ կարող է հոգեկան անթերի հաճոյք զանել լոկ նիւթական գործունէութեան մէջ։ Նա ուզում

էր համոզել, որ Հաբիգեանի արտաքին գործնականութեան տակ թագնւած է մի հասարակական գաղափար, որ նա չէ ուզում պարզել:

Մի շաբաթ անցած նա այցելեց մի քանի գիւղեր, ուր զրտնւում էին նրա վարելահողերը: Այս ճանապարհորդութիւնը տեւեց երեք օր, և նա տուն վերադարձաւ նորանոր տպաւորութիւնների տակ: Նա գիտէր գիւղական ժողովրդի մտաւոր և տնտեսական վիճակը, բայց գիտէր ոչ այնքան գործնական, որքան տեսականապէս — գրքերի և լրագրների միջոցով: Ճշմարիտ է, մի քանի տարի առաջ նա ճանապարհորդեց Անդրկովկասի մի մասում, տեսաւ գիւղեր, բայց արդեօք այդ ժամանակաւ նրա հոգեկան տրամադրութիւնն էր պատճառ, թէ մի ուրիշ բան, այդ մի ամսաւ ընթացքում նրա համար չէր պարզել գիւղացու դրութիւնը այնպէս, ինչպէս պարզեց այժմ, երեք օրուայ մէջ:

Եւ պարզողը Հաբիգեանն էր: Գործնական մարդը նրա ուշադրութիւնը դարձրեց այն բոլոր առօրեայ կարիքների վրայ, որ կազմում էին մի ամբողջ ժողովրդի կեանքը: Նրանք անցան մի գիւղով, որի բնակիչները հողի պակասութիւնից ազատւելու համար պատրաստ էին իրանց հարազատ զաւակներին դրաւ դնել, ինչպէս ասում էր Հաբիգեանը: Անցան անբերրի, քարքարոտ հողերով, ուր գիւղացին գերբնական աշխատանք էր գործ դնում իւր օրական պարէնը վաստակելու համար: Մի գիւղից մի ուրիշ գիւղ անցնելու ժամանակ Հաբիգեանը ցոյց տւեց խորդուբորդերով լի նեղ ուղին և նկարագրեց այն բոլոր միասները ու չարիքները, որ առաջանում էին կանոնաւոր ճանապարհների բացակայութիւնից:

Ոչ մէկը նրանց այցելած գիւղերից ուսումնարան չունէր: Երեսնանբեր թափառում էին փողոցներում, խաղալով հորթների, շների և հաւերի հետ, մերկանդամ, գլխաբաց, ոտաբոբիկ: Ամեն տեղ թագաւորում էր մտաւոր մթութիւն, մի թանձր, յուսահատեցուցիչ խաւար, ուր ոչինչ և ոչինչ մտիթարական չէր նշմարւում: Բայց արդեօք այդ խաւարի մէջ դեգերւողները գոնէ զգում են լուսոյ կարօտը:

—Ո՛չ,—պատասխանեց Հաբիգեանը դրական եղանակով,— նրանք միայն մի կարօտ են զգում—տնտեսական:

—Գուցէ կարելի է հասկացնել նրանց, որ բացի չքաւորութիւնից ունին և մի ուրիշ թշնամի—ազիտութիւնը:

—Նս շատ անգամ եմ խօսել նրանց հետ այդ մասին, շատ եմ բացադրել գրադիտութեան նշանակութիւնը: Նրանք միշտ լուռ ականջ են դնում այնպէս, որ մարդ կարծում է համոզւեցին: Բայց տեսնում ես նայեցին միմեանց երեսին և յետոյ անտարբեր արտասանեցին. «Աղա, շատ լաւ ես խօսումս»:

—Ուրեմն համաձայնւում են:

—Այո, բայց պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս և ինչ եղանակով են ասում. «աղա, շատ լաւ ես խօսումս»: Կարծես, այդ խօսքերով մարդու գլխին սառն ջուր են ածում: Պատահում է, որ ես մինչև անգամ բարկանում եմ նրանց վրայ և գոռում. «չիմարներ, դուք ձեր զաւակների համար պէտք է ուսումնարան պահէք»: Բայց նրանք հարցնում են. «Բաս վարժապետի փողը ձրաեղից գտնենք»: Նւ միայն այս հարցը ինձ միշտ նեղն է զցում, ես մոիկ եմ անում նրանց ողորմելի դէմքերին և կամայ ակամայ լռում եմ:

—Ուրեմն քո կարծիքով ոչինչ միջոց չը կան ժողովրդի մէջ լոյս տարածելու,—գոչեց Դիմաքսեանը մի քիչ վրդովւած Հաբիգեանի սառնասրտութեան դէմ:

—Ինչո՞ւ չէ. կայ:

—Ո՞րն է:

—Իմ կարծիքով այն, որ մեր կրթւած երիտասարդները մի փոքր օգնեն ժողովրդին, չը փախչեն նրանից այնպէս, ինչպէս այժմ:

—Աս, դա շատ սովորական դարձւած է:

—Բայց զուտ ճշմարտութիւն է:

—Նրեի, դու ուզում ես, որ ամենքն էլ գան քեզ նման գիւղատնտեսութեամբ պարապեն, չէ:

—Թէկուղ հէնց այդ լինի իմ ցանկութիւնը, չիս համակրում:

—Համակրում եմ, բայց, ասա խնդրեմ, ի՞նչ օգուտ ունեն գիւղացիները դիցուք հէնց քո աշխատան գործունէութիւնից:

—Նս այդ մասին չէի կամենալ խօսել գոնէ այժմ,—պատասխանեց Հաբիգեանը սառն կերպով,—բայց քանի որ հարցնում ես, կը բացադրեմ...

XVI

Նրանք նստած էին Մարգար աղայի սենեակում առանձինս Դիմաքսեանը փափագում էր ուսումնասիրել իւր ընկերոջ ներքին աշխարհը, թափանցել նրա սիրտը և տեսնել՝ կնի արդեօք այնտեղ մի բարձր գաղափար։ Ահա ինչու նա խորին հետաքրքրութեամբ աչքերը յառած Հաբիգեանի երեսին, սպասում էր նրա բացազրույթեանը։

—Գիտե՞ս ինչ, — սկսեց Հաբիգեանը հանդարտ ձայնով, — ես առհասարակ այն մոլոր դէմ եմ, թէ իբր հասարակական գործիչը պէտք է լինի անսահման անձնւէր, անշահասէր։ Լաւ է որ այդպէս լինի, բայց դա մի գեղեցիկ և անիրագործելի երազ է։ Աշխարհիս երեսին, իմ կարծիքով, չը կայ ոչ անսպասման անձնւիրութիւն, ոչ առասպելական անշահասիրութիւն։ Եւ եթէ կայ, դա միայն հազադիւտ ընտրեալների յատկութիւններն են, ընտրեալներ, որոնք երկար դարերի ծնունդ են։ Մարդիկ սովորաբար ուրիշների օգտի համար գործում են երկու շարժառիթներից դրդւած — բարոյական և նիւթական։ Բարոյականը — փառասիրութիւնն է, եթէ չասենք փառամոլութիւնը, նիւթականը — շահասիրութիւնն է, եթէ չ'ասենք շահամոլութիւնը։ Երկու դէպքում էլ չը կայ և չէ կարող լինել անսպասման ինքնամոռացութիւն։ Համաձայն ես ասածիս, թէ ոչ...

—Փառասիրութիւնից դրդւած ուրիշների համար գործելը, — պատասխանեց Դիմաքսեանը, — ինձ համար դեռ հասկանալի է, բայց ի՞նչ ասել է շահասիրութիւնից գործել, այսինքն ի՞նչպէս մարդ իւր նիւթական շահերի համար աշխատելով կարող է կարծել, թէ ուրիշներին էլ օգուտ է բերում։ Այդ ինձ համար անհասկանալի է։

—Կը պարզեմ որքան կարող եմ։ Ես աշխատում եմ քեզ հարստացնել, որովհետեւ ինքս էլ օգուտ ունեմ քո հարստանալուց։ Գուցէ, եթէ դու ինձ մի յայտնի տոկոս չը տայիր քո եկամուտներից, եթէ ծառայէի մի որոշ ուժիկով — աւելի պակաս եռանդով վերաբերւէի քո գործերին կամ ուղղակի անտարբեր լինէի։ Բայց այժմ ես քո գործը իմն եմ համարում։ Ահա այստեղ իմ նիւթական շահը իմ եռանդի առաջին ստիմուլն է։

—Ընդունենք, որ այդպէս է. օրինակը պարզ է, բայց ոչ այնքան յաջող։ Դու կապեցիր միմեանց քո և իմ շահերը, բայց մենք

երկու անհատներ ենք և դու ծառայելով իմ՝ զործերին, չես կարող ասել, թէ ծառայում ես հասարակութեանը:

—Թող Աստուած հեռու պահի ինձ այն մտքից, որ երբ և իցէ ինձ հասարակական զործիչ համարեմ: Ոչ, ես այդ չեմ ուզում ասել: Բայց կարծում եմ, որ ես աշխատելով խելացի կերպով շահագործել քո կալածները, դրանով այսպէս թէ այնպէս ես հարստացնում եմ երկրի ընդհանուր արդիւնաբերութիւնը:

—Օրինակ:

—Օրինակ, իմ և քո շահերը պահանջում են մի գիւղից միւս գիւղ ճանապարհ շինել, մենք շինել ենք տալիս, և դրանով հեշտացնում ենք բոլոր գիւղացիների համար հաղորդակցութեան միջոցները: Մեր անձնական շահերը պահանջում են մի շոքեշարժ աղօրիք ունենալ—մենք շինում ենք, և դրանով միջոց ենք տալիս գիւղացիներին կարճ ժամանակում և էժան դնով իրանց ցորենը աղել: Մենք ժամանակակից եղանակով մշակում ենք մեր հողերը, մեղանից օրինակ են առնում մեր դրացիները: Այս դէպքում մենք դառնում ենք մի տեսակ ուսուցիչ, քաղաքակրթութիւն տարածող զործօններ:

Մի վայրկեան նա լռեց, մի ծխախոտ վառեց և ապա շարունակեց նոյն սառնասրտութեամբ և դրական ոճով.

—Ես քեզ ցոյց տւեցի հողեր, որոնք ջրի պակասութիւնից չեն մշակւում կամ մշակւում են շատ անյաջող: Եթէ մեր ծախսով այդ հողերով մի առու անցկացնենք, նախ, մենք ինքներս կ'ունենանք մեծ շահ, երկրորդ, գիւղացիները մեզ կը համարեն հազազիւտ բարերարներ, մեզ երկրպագութիւն կ'ըտան, կը պաշտեն: Ես կարող եմ հարիւրաւոր օրինակներ առաջ բերել, բայց կարծեմ այսքանն էլ բաւական է: Այս է զործնական մարդու բերած օգուտը, այսինքն ինձ նման մի մարդու, որ, եթէ ուզում ես, միայն իմ անձնական շահերը ունեմ աչքի առաջ: Բայց ինչեք կարող է անել մի ուրիշը, դիցուք հէնց քեզ նման մի գաղափարական մարդ: Դու ունես բաւական մեծ հարստութիւն, և նա օրից օր պէտք է աւելանայ: Եթէ չես ուզում խոշոր դրամատէր կամ, ինչպէս ասում ես, մեծ կալածատէր լինել, շատ զեղեցիկ, մի՛ լինիլ: Բայց մի՛ թողնիլ, որ քո հարստութիւնը իզուր տեղը անօգուտ մնայ: Եկ այս-

տեղ, բնց արա քո հաշուով ուսումնարաններ աղքատ գիւղերում, թող հարիւրաւոր գիւղական խեղճ մանուկներ ձրի կրթութիւն ստանան: Հիմնիր մի գիւղատնտեսական դպրոց կամ մի օրինակելի ագարակ և թող այնտեղ դիւղացիները դասեր աւնեն դիւղատնտեսութեան զանազան ճիւղերի վերաբերմամբ: Եւ միթէ այս միայն կարող ես անել դու: Քո առջև գործելու մի այնպիսի ասպարէզ կայ, որ, ճշմարիտ, զարմանում եմ, ինչու դու արհամարհում ես այդ ասպարէզը և յուսահատ կռիւ ես մշում մի ամբողջ հասարակութեան դէմ:

Նա ոտքի կանգնեց, մի անգամ անցաւ սենեակի միւս ծալքը, յետ դարձաւ, նորից նստեց և շարունակեց.

— Ես ինքս մեծ հեռաքրքրութեամբ հետևում եմ քո գործունէութեանը և, անկեղծ եմ ասում, զարմանում եմ քո եռանդի, հոգեկան ոյժի և մտաւոր կարողութեան վրայ: Տեսնում եմ, որ դու մեր թմրած հասարակութեան մէջ մտցրել ես նոր մտքերի մի թարմ հոսանք: Այո, այդ ամենը հարկաւոր է, հիանալի է և ծափահարութեան արժանի, բայց, ասա ինդրեմ, ինչ վերջ պէտք է ունենայ քո կռիւը: Չեմ ասում քեզ համար, քեզ այնքան պէտք է հալածեն, որ վերջը ոչնչացնեն ինչպէս մի մարդու, որ աշխատում է քանդել խաւար ամբոխի համար սրբութիւն համարւած փնասակար նախապաշարմունքները: Այո, ինչ օգուտ, անմիջական օգուտ, պէտք է ունենայ քո գործունէութիւնը այն թշուառ ժողովրդի համար, որին քո աչքով տեսար: Մինչդեռ հէնց այդ ժողովուրդն է կարօտ վերականգնութեան և հէնց նրա անմիջական շահերի համար և նոյն իսկ նրա շրջանում պէտք է գործել:

Վերջին խօսքերը արտասանելիս Հաբիգեանի կոշտ ձայնի մէջ զգացւեց մի բաւական մեղմ հնչիւն: Կարծես, նա փոքր ինչ զգացւել էր, երկար տարիներից յետոյ առաջին անգամ այդպէս մտերմաբար խօսելով իւր նախկին ընկերոջ հետ: Դիմաքսեանը լուռ լսում էր՝ առանց հերքելու նրա ասածները կամ համաձայնութեան որ և է նշան ցոյց տալու: Նա, կարծես, մտքում կշռում էր Հաբիգեանի իւրաքանչիւր խօսքը:

— Կարելի է ես սխալուում եմ,— շարունակեց Հաբիգեանը, բայց իմ խորին համոզմունքը այս է. դու այստեղ, քո ծննդավայր

հողի վրայ, կարող ես աւելի օգտակար լինել, քան թէ այնտեղ, ուր այժմ գործուժ ես: Այս պատճառով ես շատ ուրախ կը լինէի, որ դու թողնէիր ամեն ինչ և գալիր այստեղ գործելու: Այն ժամանակ քեզ հետ կարելի է ես էլ մի քիչ գաղափարական մարդ դառնայի և միայն իմ անձնական շահերից դրդւած չ'աշխատէի: Դու կը տայիր ինձ ծրագիր—ես կը կատարէի, դու կը լինէիր կարգադրող—ես հրամանատար, այդ ինձ համար թէ հաճելի կը լինէր և թէ բարոյապէս օգտակար:

Մի ժամանակ գրեթէ միևնոյնը առաջարկում էր և՛ Մսերեանը: Բայց այնտեղ չէր զգացւում այնչափ հաւատ, համոզմունք, որչափ Հաբիբեանի խօսքերի մէջ: Գուցէ այդ նրանից էր, որ իդէալիստի բերանով խօսում էր մի ժամանակաւորապէս վհատւած հոգի, մի վշտացած սիրտ, կեանքի անաջող դէպքերի տպաւորութեան տակ: Դիմաքսեանը զգաց, որ Հաբիբեանը համեստութիւնից է ասում, թէ իւր գործունէութեան շարժառիթը անձնական շահերն են: Նա կարծում էր, եթէ այդ մարդը, լինէր նրա հարստութեան լիազօր տէրը, նոյնը պէտք է անէր, ինչ-որ առաջարկում էր նրան:

Այս խօսակցութիւնից մի քանի օր անցած Դիմաքսեանը մի անգամ ևս Հաբիբեանի հետ ճանապարհորդեց գիւղերը և այս անգամ աւելի մօտիկ ծանօթացաւ ժողովրդի կարիքների հետ: Այնուհետև յաճախ նա մտածում էր Հաբիբեանի առաջարկութեան մասին: Հետևել արդեօք նրա խորհրդին, թողնել գործունէութեան այժմեան եղանակը, կորնել բոլոր կապերը մօտիկ անցեալի հետ և ընտրել նոր ասպարէզ:

Նա տատանւում էր, կասկածում, թէ կարող է աւելի օգտաւէտ լինել այդ ասպարիզում: Կար մի կէտ, որ նրա առջև ներկայանում էր ինչպէս մի մեծ խոչնդոտ. իւր սրտի մէջ նա չէր գտնում բաւականաչափ սէր դէպի գաւառական կեանքը: Նա զգում էր, որ ոչ մի նպատակ չէ կարող իրան երկար ժամանակ պահել մի շըրջանում, ուր չէր տեսնում մտքի պատերազմի համար քիչ թէ շատ ընդարձակ ասպարէզ: Ոչ, ոչ. նա իւր մէջ չէ գտնում խաղաղ, անխռով գործունէութեան ձգտում, նա ծարաւ է հասարակական հոգի: Նա չէ կարող շնչել և ապրել աւանց հաւասար թշնամիների:

«Աւելի լաւ է միշտ հալածւում, միայն թէ կռւում այդ անշարժ հասարակութեան նախապաշարմունքների դէմ, քան թէ թմրած կեանք վարեմ մի խուլ անկիւնում: Ի՞նչ կարող եմ անել գիւղական ժողովրդի համար. ճանապարհներ շինել, ջրեր անցկացնել նրա հողերով, ուսումնարաններ բաց անել: Այդ բոլորը լաւ գործեր են, մեծ գործեր են, բայց ինձ համար չեն: Հարիզեանը աւելի յաջող կարող է կատարել այդ գործերը, քան թէ ես, որովհետեւ նա աւելի սերտ կապերով է կապւած գիւղական ամբոխի հետ...»

Եւ միթէ նա անդ քաղափարն էր փայփայել տարիների ընթացքում: Միթէ երբ և է երեւակացել էր, թէ իւր կեանքը պէտք է դնի մի նեղ շրջանակի մէջ:

«Ներքեից սկսել, ինչպէս ասում էր Մսերեանը և ինչպէս կրկնում է այսօր Հաբիգեանը: Իսկ եթէ ես այդպիսի ձգտում չունեմ, միթէ կեղծ եմ, ստեմ և սկսեմ գործել հակառակ իմ զգացումների: Ոչ, չեմ ուզում, չեմ կարող: Թող այս լինի անհամեստութիւն, բայց ես իմ մէջ զգում եմ «վերեից» ազդելու ոյժ: Այո՛, ես չեմ կարող հասարակ գործիք լինել, բայց կարող եմ գործիքներ պատրաստել: Ես այդ կապացուցանեմ և ընդունակ եմ ապացուցանել: Զէ՛ որ եթէ մի կողմից ինձ հալածում են, միւս կողմից կան մարդիկ, որ ինձ հաւատում են, որոնց վրայ ես ազդեցութիւն եմ արել...»

Դարձեալ նրա միտքը պարզւեց, սիրտը գրգռւեց: Դարձեալ նրա աչքի առջև պատկերացաւ մի լուսաւոր ապագայ, դէպի ուր վճռել է և պէտք է դիմէ իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում: Անցան ռուսական տատանումները, կասկածները և նորից նա հետաքրքրւեց տեղական հասարակական կեանքով: Նա հանդիպեց նոյն սիրալիր ընդունելութեան, նոյն յարգանքին, ինչ որ առաջ: Կրկին նրան շրջապատեցին այն մարդիկ, որոնց մտքի և սրտի վրայ նա ազդեցութիւն էր ունեցել: Ոչ ոք կասկածանքով չէր վերաբերւում դէպի նա: Երևի կամ նրա մասին տարածւած լուրը չէր հասել իւր հայրենի քաղաքը կամ հասել էր, և ոչ ոք նշանակութիւն չէր տալիս նրան:

Ծրերը անցնում էին օրերի ետեւից, և նա դեռ չէր մտածում Թիֆլիզ վերադառնալու մասին: Այն զգացումները, որ այն-

քան տանջում էիր նրան, այժմ մեղմացել էին և ճնշող ներգործութիւն չէին անում նրա վրայ: Առաւօտները նա զարթնում էր վաղ, զբօսնում էր պարտիզում, խաղում էր իւր քրոջ զաւակներին հետ, ապա փակւում էր իւր սենեակում և երկար ժամանակ պարապւում:

Երբեմն միայն առանձնութեան մէջ նրա սրտում բարձրանում էր մի թեթեւ փոթորիկ՝ նա չիշում էր իւր անցեալի ամենածանր րոպէները և ամենից պարզ ու որոշ պատկերանում էր այն վերջին երեկոն, երբ նա խորհել էր ինքնասպանութեան մասին: Ոչ, ոչ, այլ ևս նա այդպիսի չի յուսահատուիլ, այդ րոպէները անցան, գնացին անդառնալիւ: Այժմ նա բժշկւել է և եթէ ոչ բոլորովին, շուտով, շուտով կը բժշկուի:

Էնս զգում եմ, որ իմ մէջ մի ինչոր փոփոխութիւն է կատարւում,—գրում էր նա Մսերեանին իւր վերջին նամակում,—թէ ինչ կը լինի վերջը—չը գիտեմ: Բայց յոյս ունեմ, որ դու ինձ այլ ևս այնպէս չես տեսնիլ, ինչպէս էի մի ժամանակ... Անցեալ նամակումս ես գրել էի քեզ Հաբիգեանի մասին, այո, նա հազադիւտ մարդ է: Իմ մէջ չղացել է մի միտք—ձեզ երկուսիդ մօտեցնել միմեանց մի ընդհանուր գործով: Այսպիսի մի գործ կայ, և ես յոյս ունեմ դու յանձն կառնես նրան ծառայելու: Բայց առ այժմ քեզ ոչինչ չեմ գրիլ այս մասին, շուտով անձամբ կը տեսնուենք և կը խօսենք... Մի կարծիլ, որ այստեղ անգործ նստած եմ, երբեք ես այնպէս զբաղւած չեմ եղել, ինչպէս այժմ... Յը տեսութիւն, նամակ մի՛ գրիլ, սպասիր ինձ....»

Երբեմն նա կանչում էր իւր մօտ Հաբիգեանին, կրկին և կրկին անգամ հարցովորձ էր անում իւր այցելած գիւղերի մասին: Առանձնապէս նա հետաքրքրւած էր գիւղական մանուկների թւով: Նա զանազան հաշիւներ էր անում, գրում էր, մտածում և ստէպ ստէպ այցելութիւն անում տեղական թեմական առաջնորդին:

Հաբիգեանը հետաքրքրւած հարցնում էր, թէ նա ինչու համար է այդ տեղեկութիւնները հաւաքում: Բայց Դիմաքսեանը ոչինչ չէր պատասխանում: Մի անգամ նա միայն ասաց անորոշ.

—Ուզում եմ քո աչքին անօգուտ մարդ չերևալ...

XVII

Մօտ երկու շաբաթ անկողնում պառկելուց յետոյ Բարաթեանը կարողացաւ, վերջապէս, ոտքի կանգնել: Բայց նա բոլորովին չէր առողջացել: Բժիշկներից ոմանք խորհուրդ էին տալիս նրան գնալ արտասահման և այնտեղ ենթարկուել մի դժւարին օպերացիայի, եթէ կամենում է միանգամ և եթէ արմատապէս բժշկել ժառանգական ցաւից: Եւ նա մտադիր էր հետեւել նրանց խորհրդին:

Առ այժմ նա կարգադրում էր իւր հայրական գործերը: Նա վճարեց իւր բոլոր պարտքերը և, ժառանգութիւնը հաստատելով իւր անունով, ապահովեց իրան բոլորովին: Այժմ նա իրան զգում էր աւելի բաղդաւոր քան երբ և է զգացել էր: Թւում էր նրան, որ դրամական վարկի հետ նորից ամրանում է և իւր բարոյական վարկը: Հասարակութիւնը այլ ևս առաջւայ պէս չէր զբաղւում նրա ընտանեկան կեանքով, և կարծես ամենքը սկսել էին մոռանալ նրա մասին տարածւած աննպաստ լուրերը:

Երբեմն նա յիշում էր այրի Բախտամեանից ստացած վիրաւորանքը, բայց յիշում էր վայրկենաբար, առանց երկար մտածելու այդ մասին:

«Բարոյական վիրաւորանքը, ասում էր նա ինքն իրան, այն ժամանակ է ազդու, երբ կատարւում է հրապարակօրէն: Այդ կինը երբէք չի համարձակւել ուրիշին հաղորդելու. ապտակի մասին, ուրեմն ինչու արիւնս պղտորեմ մի շնչին բանի համար: Այո, մարդիկ շատ անգամ ոչինչ բանից իրանց համար տանջանք են ստեղծում: Ճշմարիտ էր ասում հայրս, թէ «ինչքան քիչ մտածես վերքիդ մասին, այնքան նա քեզ քիչ ցաւ կը պատճառի...» Այո, այո, չը մտածել, այլ ապրել է հարկաւոր և միայն ապրել...»

Յաճախ նա տեսնւում էր Վէքիլեանի հետ: Նրանց յարաբերութիւնները շարունակւում էին առաջւայ ուղղութիւնով, թէև զգալի էր, որ իրաւաբանը իւր սրտում ամեն կերպ աշխատում էր թազցնել մի տեսակ ատելութիւն դէպի իւր ընկերը:

Առաւօտ էր: Թէյի բաժակը առջևը դրած, Բարաթեանը կարդում էր օրւայ լրագիրները, երբ ներս մտաւ Վէքիլեանը բոլորովին անսպասելի: Երբէք նա այդպէս վաղ չէր այցելել իւր ընկերոջը:

— Ես եկել եմ մի անցետաձգելի և կարևոր գործի համար, —

ասաց նա լուրջ ձայնով, — և այսպէս վաղ եկայ, որ քեզ տանը տեսնեմ: Լսիր, այրին ուզում է Պետր Սոլոմոնիչի կտակի դէմ դատ բաց անել:

— Մի՛թէ, — արտասանեց Բարաթեանը անտարբեր:

— Ես այդ իմացայ երէկ դիշեր կլուրում: Այնտեղ քեզ շատ պորեցի, բայց չը տեսայ...

— Երէկ թատրոնից գնացի Կրուժոկ ընթերելու: Ո՞ւմ միջոցով է ուզում դատ բաց անել:

— Փաստաբանի:

— Մի՛թէ կան այնպիսի փաստաբան, որ այդ գործը յանձն առնի:

— Կան փաստաբաններ, որոնք ոչ մի գործից չեն հրաժարոււմ որքան նա անարդար լինի: Այրին մի այդ տեսակ մարդու է դիմել:

— Աս, — արտասանեց Բարաթեանը անորոշ, — ուրեմն նա քա և Ամբակում Աֆանասիեիչի դէմ վատ խնդ է սկսում...

— Ինչո՞ւ միայն իմ և Ամբակում Աֆանասիեիչի, գուցէ և մի ուրիշի դէմ, — նկատեց Վէքիլեանը խորամանկութեամբ:

Լուրը Բարաթեանի վրայ վատ տպաւորութիւն էր գործել, իսկ իրաւաբանի վերջին նկատողութիւնը աւելի վախեցրեց նրան: Նորից նրա աչքի առջև պատկերացաւ դատաստանի խայտառակ պերսպեկտիււը, նորից նա իւր անունը, պատիւը և վարկը տեսաւ հասարակութեան բամբասանքին ենթարկւած:

— Մի՛թէ տիկինը այդ բանը կանէ, — հարցրեց նա, դեռ ևս կարողանալով զսպել իւր վրդովմունքը:

— Եթէ չը կամենայ էլ, փաստաբանը անպատճառ կը համոզի նրան անել:

— Բայց կը յաջողւի՝ նրան դատը:

— Դժուար է նախագուշակել. օրէնսդրութեան մէջ կան այնպիսի բաց տեղեր, որոնք շատ անգամ ճարպիկ փաստաբանի ձեռքում յաջող գործիք են դառնում: Ես այդ դատից վախենում եմ:

— Վախենալով բան չի լինիլ, պէտք է գործել: Ի՞նչ ես մտադիր անելու:

Վէքիլեանը մի քանի վայրկեան մտածեց, ապա դրական եղանակով պատասխանեց.

— Իմ խորին համոզմունքով քանի որ գործը սկսւած է,

պէտք է նրան խափանել: Եթէ այրին մինչև անգամ բոլորովին էլ դատը տանուլ տայ, դարձեալ դատաստանական պրոցեսսը վտանգաւոր է: Չեմ կարող ասել, թէ նա ումի նիւթականին կը փնտրի, բայց թէ բարոյական փնտս կունենայ — դա անհերքելի է:

— Չեմ հասկանում ասածդ:

— Պէտք է ասած, — շարունակեց Վէքիլեանը նոյն եղանակով, — որ այդ տեսակ գործերում շատ անգամ մի երրորդ, չորրորդ, մի չէզոք համարած մարդ աւելի է պատժւում, — բարոյապէս եմ ասում, — քան թէ դատին անմիջապէս խառը մարդիկ...

Այս անգամ ակնարկը կարօտ չէր բացադրութեան. սակայն Բարաթեանը դարձեալ փորձեց իրան չը գիտցող ձևացնել և ասաց.

— Այո, քո ասածը ճիշդ է, այդ պատահում է, ուրեմն աշխատիր դատի առաջն առնելու...

— Ես կը կամենայի, որ դու էլ մեզ օգնես այս գործում:

— Ես ինչ կարող եմ անել:

— Պէտք է փաստաբանին կաշառել:

— Կաշառել:

— Այո, դա միակ միջոցն է խայտառակ դատից ազատելու:

— Եէ, շատ լաւ, ինչո՞ւ չես կաշառում:

— Երէկ գիշեր Ամբակում Աֆանասիեւիչը և ես վճռեցինք այս գործը քեզ յանձնել:

— Ի՞նչ:

— Այո:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ թէ ինձ և թէ նրա համար անյարմար է:

— Բայց, ասա խնդրեմ, ես ինչո՞ւ պիտի խառնեմ այդ գործին:

— Այդ, կարծեմ, քեզ աւելի յայտնի պէտք է լինի, քան թէ ինձ...

Բարաթեանը նայեց ընկերոջ երեսին և, աշխատելով անփոյժ ժպտալ, արտասանեց.

— Դու, երևի, ինձ հետ կառակ ես անում:

— Երբէք:

— Ուրեմն աւելի պարզ խօսիր:

Իրաւաբանը մի առժամանակ լռեց, սեղմեց շրթունքները ատամներով և, վերջապէս, ուղիղ նայելով Բարաթեանի երեսին, ասաց.

— Լսիր, դու միշտ եղել ես զգոյշ, խոհեմ և խելօք: Հէնց այդ յատկութիւններիդ համար ես քեզ միշտ յարգել եմ և այժմ էլ յարգում եմ: Այս անգամ էլ եղիր զգոյշ, խոհեմ և խելօք, մի՛ ստիպիր ինձ ամեն բան բացադրել, հասկացիր, որ բո անունին վտանգ է սպառնում:

Բարաթեանը լռեց և ընկաւ մտաւորանշութեան մէջ: Նա չէր կամենում իսկոյն, առանց ընդդիմութեան, ենթարկել իւր ընկերոջ կամքին:

— Գիտես, — ասաց նա, — դու ինձ շատ վատ առաջարկութիւն ես ասում. կաշառել և կաշառք վերցնել — միևնոյն յանցանքն է:

— Յանցանք, — կրկնեց Վէքիլեանը հեղնօրէն ժպտալով, — երանիքո և իմ յանցանքը միայն այդ լինէր... Յամառութիւն մի՛ անիլ, դու ստիպած ես երկու չարիքից փոքրագոյնը ընտրել:

— Ինչո՞ւ եմ ստիպած, — գոչեց Բարաթեանը, վերջապէս, չըկարողանալով զսպել իւր վրդովմունքը:

— Ինչո՞ւ... Լաւ, քանի որ ուզում ես իմանալ, լսիր ուրեմն: Ստիպած ես դու, ինչպէս և՛ ես, որովհետեւ այրիի դատը կտրող է մեր երկուսի անունին կայցնել մի կարճ ածական — դող:

— Վէքիլեան...

— Իզուր ես վրդովւում: Այո՛, ես ու դու զող ենք: Զանազանութիւնը միայն այն է, որ ես հասարակ դող եմ. իսկ դու սպառնալի դող: Թողնում եմ քեզ դատելու, թէ որն է այս երկուսից աւելի վատը: Բարաթեան, մենք միմեանց շատ լաւ ենք ճանաչում, այնպէս չէ, տեսնում ես, որ ես ճշմարտութիւնը քեզանից չեմ թաղցնում: Ուրեմն դու էլ ինձ հետ անկեղծ եղիր գոնէ մի օր, մի ժամ: Ամբախում Աֆանասիուիչը և ես օգուտել ենք հանգուցեալի հարստութիւնից, թէ ի՞նչպէս — դա կը պարզւի դատաստանում: Իսկ դու յափշտակել ես նրա պատիւը, թէ ի՞նչպէս — դա էլ կը պարզւի դատաստանում: Այո՛, ես համոզւած եմ, որ ինչքան էլ դատը զգոյշ տանի, պէտք է այս զաղտնիքները պարզեն: Այրին խելօք կին չէ. նա չէ մտածում իւր անւան մասին, կամ շատ կարելի է մտածում է, բայց յուսահատութիւնից է այդ անում: Զէ՛ որ յու-

սահառուած մարդը երբեմն կորցնում է իւր առողջ դատողութիւնը: Իսկ դու խելօք ես, զոնէ դո՛ւ մտածիր քեզ համար...

Բարաթեանը չը հակառակեց: Նա լուռ և յուզւած լսում էր, միևնոյն ժամանակ, ատելութեամբ նայելով իրաւաբանի երեսին:

—Վճռիր և իսկոյն յանձն առ,—շարունակեց Վէքիլեանը,— որովհետեւ անկարելի է գործը յետաձգել: Վաղը կամ միւս օրը փաստաբանը կարող է դատաստանին խնդիր ներկայացնել: Այդ մարդուն կաշառելը դժար բան չէ, բայց դա բաւական չէ: Դրանով մենք կարող ենք միայն ստիպել նրան գործից հրաժարւել: Բայց ուրիշ փաստաբաններ շատ կան: Անհրաժեշտ է այրիին էլ կաշառել: Վերջապէս, ես ինքս այժմ տեղնում եմ, որ անգլթութիւն է այժմեան խեղճ կնոջը թողնել դրութեան մէջ: Բայց այդ արդէն իմ և Ամրակում Աֆանասիելիչի գործն է. մենք վճռել ենք նրան մի կերպ գոհացնել:

Երկար խորհրդակցելուց յետոյ, վճռեցին այսպէս անել: Վէքիլեանը հէնց այսօր Լեթ Բարաթեանին կլուբում հասարակ կերպով կը ծանօթացնի այրիի փաստաբանի հետ: Բարաթեանը խօսք բաց կ'անի ապագայ դատի մասին, ի հարկէ, զգուշութեամբ, որ փաստաբանին չը խրտնեցնի: Իբրեւ հոգաբարձու նա իրաւունք ունէ պաշտպանել Ներսիսեան դպրոցի շահերը, որովհետեւ եթէ կտակը քանդւի, դպրոցն էլ կը զրկւի իւր մասից: Այսպիսով նա փաստաբանին կը ներկայանայ ինչպէս մի հիմնարկութեան շահերի պաշտպան, և ինքն ըստ ինքեան ոչ մի կառկած չէ կարող տեղի ունենալ:

Այդ օրից սկսած Բարաթեանը հանգստութիւն չունէր: Նա մոռացաւ ամեն ինչ և սկսեց հետամուտ լինել, որ մի կերպ խաչտառակ դատի առաջն առնի: Չընայելով, որ արդէն լրացել էր իւր որոշած ժամանակամիջոցը, նա դեռ չէր մտածում երեխաներին բերել տալ Գայիանէի մօտից: Այն ինչ՝ ամառայ շոքերը վրայ էին հասել, հարկաւոր էր երեխաներին ամառանոց ուղարկել:

Տիկին Սալամէկեանը իւր սանիկներին արձակուրդ էր տւել: Մնում էին նրա մօտ միայն մի քանի գեշերօթիկներ, որոնց ծնողներն օտար քաղաքներումն էին: Նա խնդրում էր Գայանէին վերցնել երեխաներին և նրա հետ միասին տեղափոխւել մօտակայ գիւղերից մէկը, ուր նա ամառանոց էր վարձել: Բայց Գայիանէն

դեռ չէր վստահանում այդ անելու: Օր օրի վրայ նա սպասում էր, թէ ահա ներս կը մտնի Բարաթեանի ծառան և կը պահանջի երեխաներին: Սարսափով, այն, կատարեալ սարսափով նա երեակայում էր այն ընկերներ, երբ նա ստիպւած պէտք է լինէր բաժանել: Մի ամուսնայ ընթացքում նա այնպէս ընտելացել էր իւր զաւակներին ներկայութեանը, որ դժւարանում էր հաւատալ, թէ կարող է մի օր անգամ առանց նրանց ապրել:

Երկդիմի վիճակն օրից օր ազդելով, դարձրել էր նրան նեարդացին, անհամբեր. ամեն անգամ երբ նայում էր երեխաների անմեղ աչքերին, չիշում էր նրանց դրութիւնը, նրա սիրտն էր մորմոքում: Պէտք է վերջ տալ այդ վիճակին, դժւարէ, անհնարին է երկար ապրել այդ անորոշութեան մէջ:

Եւ ոչ մէկը չէր կարողանում նրան մի որոշ ելք ցոյց տալ: Տիկին Սալամբէկեանը ճգնում էր ամեն կերպ մխիթարել նրան: Աշխատում էր համոզել, թէ չը պիտի շատ էլ փափկասիրտ լինել, թէ երեխաներն իրանց հարազատ հօր մօտ պէտք է զնան և ոչ թէ օտարի, թէ Գալիանէն նրանց դարձեալ կըտեսնի և այլն և այլն....

Երբեմն նա փորձում էր մինչև անգամ ամաչացնել Գալիանէին, կպչելով նրա ինքնասիրութեանը:

— Զըգիտեմ, ինչպէս ես համարձակում ուսումնարան բաց անել ուրիշների երեխաներին կրթելու, երբ քո սիրտը միայն քո զաւակներին ես նւիրել: Ոչ, դու եսասէր ես, թոյլ ես, դու չես կարող դաստիարակ լինել....

Այս խօսքերը ի զուր չէին անցնում, ազդում էին Գալանէի վրայ: Նա սկսեց մտածել, որ իրաւ ինքը չափազանցութեան է հասցնում իւր մայրական սէրը: Այն, պէտք է վերջապէս զսպի իւր զգացումները հէնց նոյն իսկ իւր զաւակների ապագայի մասին պարզ մտքով խորհելու համար: Եւ ահա նա ինքն իւր մտքում աշխատում էր հաշուել նոյն իսկ ծայրացեղ թշուառութեան հետ: Նա երեակայում էր ամենամեծ դժբաղդութիւնը, այն է, որ ինքն իրեն թէ բնաւ զրկւած է երեխաներից: Խնչ պէտք է անել, չէ որ կան մայրեր, որոնք թաղել են իրանց բոլոր զաւակներին. հապա ինչպէս են նրանք կրում իրանց վշտերը: Վերջապէս, ինչո՞ւ յուսահատուել, խօսմ այդ երեխաները պէտք է մեծանան, պէտք է հասկա-

նան իրանց դրութիւնը: Այն ժամանակ նրանք իրանց կամքով կը գան իրանց մօր մօտ... Այ՛ո, պէտք է ապրել նրանց մի օր բազդաւոր տեսնելու համար...:

Այս խորհրդածութիւնները հետզհետէ ամրացնում էին նրա հոգին: Նա վճռեց արիութեամբ սպասել ամեն տեսակ հարւածներին: Ահա ինչու երբ, վերջապէս, Բարաթեանը ծառային ուղարկեց երեխաների ետեւից, նա շատ էլ չը յուսահատուեց: Նա խնդրեց բժիշկ Սալամբէկեանին մի անգամ ևս միջամտել: Թող Բարաթեանը թոյլ տայ Թամարին յանձնել տիկին Սալամբէկեանի պարտէզը, իսկ Լեոնիկին պահել իւր մօտ մինչև աշուն:

Բժիշկն անմիջապէս զնաց Բարաթեանի մօտ: Հակառակ սպասածին, Բարաթեանը նրան այս անգամ ընդունեց սիրով: Նա հոգեկան լաւ տրամադրութեան մէջ էր: Բանն այն էր, որ մի քանի օր առաջ յաջող կերպով դործն աւարտել էր այրի Բախտամեանի փաստաբանի հետ: Վերջապէս, Ամբակում Աֆանասեւիչն էլ զոհացրել էին այրիին, նշանակելով նրա համար առանձին թոշակ: Այսպիսով դատի առաջն առնել էր, և թէ Բարաթեանի թէ Վէքիլեանի ու Ամբակում Աֆանասիւիւիչի անունները, ազատուել էին սպառնացող վտանգից:

Այժմ Բարաթեանը զբաղւած էր մի քանի մանր գործերով, որոնց վերջացնելուց յետոյ պէտք է ուղեորւէր արտասահման: Նա սաստիկ ցանկանում էր ճանապարհորդել կամ, ինչպէս ինքն ասում էր, «մի փոքր ազատ օդ շնչել»: Նա ինքն ուրախ էր այժմ առանց երեխաների ապրել բոլորովին համոզւած, որ իրանց մօր մօտ նրանք աւելի լաւ են խնամւում: Մառային նրանց ետեւից ուղարկելը արտաքին պատճառ ունէր. նա ուզում էր ցոյց տալ, որ իւր զաւակներին չէ մոռացել: Իսկ մոքում վճռել էր ստիպողական դիրք չընդունել, եթէ Գայիանէն մի փոքր անգամ ընդիմութիւն ցոյց տայ:

Իւր իսկական միտումները բժիշկ Սալամբէկեանից թազցնելով, նա արտաքուստ դարձեալ յամառւեց երեխաներին իրանց մօր մօտ թողնելու: Սակայն երբ բժիշկը սկսեց թախանձել, նա, իբրեւ թէ ակամայ արտասանեց.

— Թող քո ասածը լինի, ես խղճում եմ այդ կնոջը...

Իժիշկը զգացւած յայտնեց նրան իւր շնորհակալիքը և շտապեց ուրախալի լուրը Գալիանէին հաղորդել:

Նրա դուրս գալուց յետոյ Բարաթեանի դէմքը սկսեց փայլել և նա ինքն իրան ասաց.

«Այժմ դու կրկին անդամ ամուրի ես և ազատ... ասլըբը, ինչպէս ուզում ես»...

Նրա աչքերի մէջ ցոլաց անսովոր երիտասարդական զւարթութիւն, նա սկսեց ուրախ-ուրախ շափել...

Մի քանի օր անցած Գալիանէն Սալամբէկեանների հետ ուղևորեց ամարանոց: Այժմ նա այլ ևս չէր մտածում ապագայի մասին: Նա երջանիկ էր, որ երեխաներն՝ անորոշ ժամանակով՝ իրան էին յանձնւել: Իսկ յետոյ... յոյս ունէր այլ ևս յաւիտեան չը բաժանւել նրանցից...

XVIII

Ամառայ ձիշդ աչն միջոցն էր, երբ եօթ տարի առաջ Դիմաքսեանը Թիֆլիզի փողոցները ընկած իւր համար բնակարան էր փնտրում:

Քաղաքը կիսով չափ դատարկւել էր, բոլոր քիչ թէ շատ միջոց ունեցող ընտանիքները հեռացել էին ամարանոցները: Կեանքը թմրել էր, փողոցներում շարժում չէր երևում: Օրը մինչև երեկոյ մարդիկ արևի տապից պառսպարւում էին իրանց տներում, խանութներում: Շրջակայ լեռների ու դաշտերի խոտը չորացել էր, դեղնել ու կպել երկրին: Քուր գետը փոքրացել էր, սեղմւել, մոռել իւր նեղ շաւղի մէջ և ընթանում էր մռայլ ու դանդաղ: Տխուր ու ճնշող տպաւորութիւն էր անում առհասարակ քաղաքը իւր ամբողջ կերպարանքով: Երեք կողմից շրջապատւած մերկ լեռներով, կարծես, նա պարփակւած լինէր մի եռանկիւնի կաթսայի մէջ, ուր մարդիկ դատապարտւած էին խաշելու չափ հեղձուցիչ մթնոլորտում:

Միայն երեկոյեան մութը ընկնելիս օդը մի քիչ թեթևանում էր: Այդ ժամանակ բնակիչները տներից թափւում էին դուրս, և քաղաքը փոքր ինչ կենդանանում էր: Այգիները լցւում էին, փո-

դոցներում սկսում էր շարժում, ձիաքարշի կառքերը անդադար անցնում էին այս ու այն կողմ ուղեորներով լի։ Նւ այդ շարժումը տեսնում էր մինչև ուշ գիշեր, այնուհետև քաղաքը նորից նիրհում էր մինչև հետևեալ երեկոյ։

Մսերեանը ոչ մի տեղ չըզնաց ամարելու։ Նա անբաժան բնակւում էր իւր առաջւայ բնակարանում։ Սրերը նրա համար անցնում էին միատեսակ, ձանձրալի, տխուր։ Յերէկը երկու-երեք ժամ նա լինում էր իւր պաշտօնատեղում, յետոյ գալիս էր տուն, ծաշում, քնում և շարունակ կարդում իւր սիրած հաստ գրքերը։

Երեկոները որոշեալ ժամին նա դուրս էր գալիս զրօսնելու։ Երբեմն այցելում էր մի փոքրիկ պարտէզ, ուր հասարակ սեղանների շուրջը յոգնած, վաստակած և շքից թուլացած մարդիկ նստած լոսակցում էին, մերթ ընդ մերթ գարեջրի դատարկ բաժակները սեղանին զարկելով, որ սպասաւորը գայ նորից լեցնելու։

Նա միշտ նստում էր առանձին սեղանի մօտ և մի շիշ գարեջուր առջևը դրած դիտում էր այցելուներին։ Նա ունէր մի քանի ծանօթներ, որոնց միայն հեռւից բարևում էր։ Նա դարձեալ խոյս էր տալիս հասարակութիւնից, ուստի շատերը նրան համարում էին անմատչելի, գոռոզ մինչև անգամ տարօրինակ, խենթ։ Գիմաքսեանի բացակայութիւնը նրա տաղտկութիւնը աւելացնում էր։ Վերջին նամակը ստանալուց անցել էր մի շաբաթ, և նա դեռ չէր գալիս։ Ի՞նչ է արդեօք այդ մարդուն պահում իւր հայրենի քաղաքում, քանի որ նա երբէք այդքան ժամանակ չէ մնացել այնտեղ։

Իրիկնադէմ էր։ Թէյ խմելուց յետոյ Մսերեանը նստած էր իւր սենեակի առջև գոնուղ պատշգամբի վրայ։ Արևը նոր մայր էր մտել, օդի մէջ թողնելով մի ծանր տօթ։ Փոքրիկ գաւթում ոչ ոք չըկար։ Տանտիրուհու բազերը լողում էին մի մեծ քարեայ ջրամանում, երբեմն դուրս գալով ցամաք և իրանց թւերը թափահարելով։

Մսերեանը թղթատում էր մի նոր գիրք, որ այն օրն էր դնել։ Երբեմն նա նայում էր դրքի էջերին, երբեմն դէպի երկինք։ Այնտեղ, դիմացի հեռու լեռան ետեւից բարձրանում էր սպիտակ ամպերի մի սար, որ հետզհետէ ուռչում էր, լայնանում և զանազան ձևեր ընդունում։ Արևի վերջին շողքերը արագ-արագ փոխում էին

նրա գոյնը, ներկելով մերթ մանիշակագոյն, մերթ դեղին, մերթ կարմիր և այդ գոյներն խառնուրդից առաջացնում տասնեակ ֆանտաստիքական եռանգներ:

Պատշգամբի միւս ծայրում նստած էր տանտիրուհին - մի սլառաւ վրացի կին - իւր եօթ-ութ տարեկան թոռան հետ: Դա մի սեւեռաց, դեղեցիկ, աշխույժ աղջիկ էր, որ շարունակ բարձր ձայնով ծիծաղում էր, խփելով իւր տատի ծնկներին, ուսերին, ձեռներին: Ժամանակ առ ժամանակ Մսերեանը նայում էր այն կողմ և ժպտում: Գեռահաս աղջկայ անզուսպ քրքիջները, որ բղիտում էին մանկական անհոգ սրտից, մի տեսակ մեղամաղձոտ հաճոյք էին պատճառում նրան: Մի րոպէ ձեռը դնելով գրքի վրայ, նա մոքով սլացաւ դէպի իւր մանկութիւնը, այդ տասնեակ տարիների թանձրութեան ետեւում կորած, մոռացած հետաւոր անցեալը: Շատ քիչ բան էր չիշում նա այդ անցեալից կամ ոչինչ էր չիշում: Թւում էր նրան, որ երբէք չէ ունեցել ոչ միայն մանկութիւն, այլ և պատանեկութիւն, այլ և երիտասարդութիւն, որ միշտ եղել է այնպէս, ինչպէս կա այժմ - իւր ներկայ մոքերով, հոգսերով և թախիծով:

Ահա լրացաւ նրա քառասուն տարին—չորս ամբողջ տասնեակներ: Միթէ այդ չէ ծերութիւնը: Ի՞նչ է արել մինչև այժմ, ի՞նչ կեանք է ունեցել, ի՞նչ ուրախութիւն, ի՞նչ մխիթարութիւն: Միթէ ոչինչ և ոչինչ: Օրերը անցնում են իրանդ սովորական ընթացքով, այսօրը՝ նման երեկեան, վաղը՝ այսօրեան, և այսպէս միշտ և շարունակ... Կը հասնի մի օր վերջին ժամը, և նա այլ ևս չըկայ աշխարհի երեսին բոլոր իւր դաղափարներով, բոլոր իւր իղձերով...

Իղձեր, արդեօք ունեցել է նա իղձ... Ինչու չէ, ունեցել է և այժմ իսկ ունի...: Նա շատ է վհատուել, բայց երբէք չէ կորցրել իւր յոյսը մարդկութեան լաւագոյն ապագայի մասին: Նա միշտ հաւատացել է, այժմ էլ հաւատում է, թէ ամեն ինչ պէտք է փոխւի, վերանորոգւի: Բայց այս ի՞նչ հաւատ է եղել, որ չէ սովորել նրան գործելու իւր դաղափարների համար:

Այո՛, ժամանակ է, որ ինքս ինձ հաշիւ տամ, ժամանակ է, որ ինքս ինձ հարցնեմ— ի՞նչ նպատակի է ծառայում իմ կեանքը: Միթէ ապրում եմ նրա համար, որ գիշեր-ցերէկ կարդամ և կարդում եմ նրա համար, որ օրից օր աւելի ու աւելի հուլանամ...:

Ոչ, ոչ, այդ անկարելի է, պէտք է մի կերպ վերջ տալ այս վճատեցնող, մեռցնող միատեսակութեանը: Աններելի է, այո՛, մինչև անգամ կատարեալ բարոյական յանցանք է այս տեսակ բուսական կեանք վարելը....

«Կեանք, որից ոչ ոք ոչինչ օգուտ և ոչինչ ֆնաս չունի...»

Նա գիրքը քաշեց արհամարհանքով մի կողմ, արմուկները յենեց պատշգամբի վանդակապատին և իւր մտախոհ հայեացքը յառեց անորոշ տարածութեան մէջ: Նրա խաղաղ հոգու մէջ բարձրացել էր մի անսովոր մրրիկ: Նրա անդորր թախիժը տեղի էր տւել այն ծանր ինքնադժգոհութեանը, որ չափահաս տղամարդի մէջ առաջացնում է մի դառն տանջանք:

Եւ մինչ նա իւր մտքերի մէջ խորասուզւած էր, յանկարծ նրա ականջին հասաւ մի ձայն: Նա լսեց իւր անունը, նայեց աջ ու ձախ—ոչ ոք չըկար, նայեց դէպի գաւիթ և բացազանչեց.

—Արսէն...

Արդարեւ դա Դիմաքսեանն էր, որ ժպտալով, արագ-արագ բարձրանում էր նեղ և փոքրիկ սանդխտով դէպի վեր: Մտերեանը անսովոր աշխուժով ոտքի թռաւ, վազեց առաջ: Երկու ընկեր գրկեցին միմեանց: Այո, երբէք իդէալիստը այնքան չէր ուրախացել իւր ընկերոջը տեսնելով, որքան այժմ, ընդամենն երկու ու կէս ամիս նրան չը տեսնելուց յետոյ:

—Ո՞ր էիր, ինչո՞ւ ուշացար, առողջ ես, ուրախ ես, — հարցնում էր նա շտապով:

Դիմաքսեանը և՛ առողջ էր, և՛ զւարթ, գոնէ այսպէս երևաց ոչ միայն նրա խօսքերից այլ և ձայնից, դէմքից և բոլոր շարժումներից:

—Երդուում եմ,—գոչեց նա, պատշգամբի վրայից վերցնելով գիրքը և վանդակապատի վրայ դնելով,—որ քեզ ճիշդ այն դրութեան մէջ եմ գտնում, ինչպէս ճանապարհին երեակայում էի:

—Ի՞նչպէս...:

—Նստած պատշգամբի վրայ, գիրքն առջևդ դրած միայն թէյն է սրկասում... Բացք, սպասիր, այդ արդէն չէի երեակայում, հէր օրհնած, մի՞թէ կարելի է այդպէս նիհարել...:

Մտերեանը հառաչելով ժպտաց և ոչինչ չնսաց: Նա հրաւի-

րեց ընկերոջը ներս: Օրն արդէն մթնում էր: Սենեակի լուսամուտ-
ները բաց էին, օդը բաւական զովացել էր: Մսերեանը իւր ձեռքով
վառեց կանթեղը, հարցրեց Դիմաքսեանին, արդեօք թէ՛ կը կամե-
նայ խմել:

— Ես արդէն խմել եմ հիւրանոցում:

— Հիւրանոցում, միթէ դու այնտեղ ես իջւանել:

— Այո:

— Ինչո՞ւ ոչ քո բնակարանում:

— Որովհետեւ շատ կարճ ժամանակով եմ եկել:

— Այն ժամանակ ինձ մօտ կիջւանէիր:

— Դու էլ չը պիտի մնաս այստեղ: Բայց այդ միւնոյնն է, թող-
նենք: Պատմի՛ր ինձ, Բնչ կա՞յ այստեղ, Բնչ են անում մարդիկ,
Բնչ գործի են:

Մսերեանը համառօտ պատասխանեց, թէ նրա գնալուց չետոյ
ոչինչ փոփոխութիւն չէ եղել, մարդիկ նոյնն են, ինչ որ առաջ,
հասարակական կեանքը դարձեալ թմրել է, մտքերի կռիւ չը կա՞յ,
վերջապէս, ամենքը ցրւել են ամարանոցները:

— Մինչև անգամ բժիշկ Սալամբէկեանն էլ,— աւարտեց նա իւր
խօսքը մի անսովոր եղանակով, որի մէջ զգացւում էր մի միատեսակ
դառն հեղինութիւն:

— Բժիշկը,— կրկնեց Դիմաքսեանը և մի փոքր լռեց, ասպա աւե-
լացրեց,— երևի նա այժմ բաղդաւոր է...

— Պէտք է կարծել...

Նրանք լռեցին: Մսերեանը դարձեալ հառաչելով երեսը մի կողմ
դարձրեց: Նոյն վայրկեանին նա ձեռով մի շարժում գործեց, կար-
ծես, մի միտք իրանից հեռացնելու համար:

— Ան, մոռացա՞յ ասել,— դռնեց նա նորից զւարթանալով,—
ես մի ուրախալի նորութիւն եմ իմացել:

— Այն է:

— Այն է, որ դու գաւառներում մեծ յարգանք ես վայելում:

— Խնչպէս, միթէ դու գնացել էիր գաւառները:

— Ոչ, ես այստեղ իմացայ: Մի փոքրիկ պարտեզ կա՞յ, որտեղ
մի գերմանացի դարեջուր է ծախում: Երբեմն ես երեկոները գնում
եմ այնտեղ կէս ժամ մի ժամ նստելու: Դա մի տեսակ ամարային

կլուբ է, ուր մեծ մասամբ հաւաքուում են գաւառներից եկած վարժապետներ: Ինչ խեղճ կերպարանք ունեն այդ մարդիկ և ինչ շատախօսներն են: Շատ անգամ հեռւից լսում եմ նրանց խօսակցութիւնը, չըկարծես հետաքրքրութիւնից դրդւած, այլ որովհետեւ այդ մարդիկ միշտ բարձր ձայնով են խօսում: Երեւակայիր, հազիւ է պատահում, որ նրանք քո անունդ չըլիշեն, քո գրածների մասին չըլիճեն: Ես միշտ նկատել եմ, որ նրանք քո մասին խօսում են յարգանքով և սիրով: Ամենքի վրայ երևում է քո մեծ ազդեցութիւնը:

Դիմաքսեանը ընդհատեց նրա խօսքը, կամենալով, որ իրէպիստոլ պատմի իւր մասին: Նրա համար սաստիկ հետաքրքրական էր իմանալ, ինչպէս է իւր ընկերը վերջին ժամանակ իւր օրերը անցկացրել: Մտերեանը երրորդ անգամ հառաչեց և մի տեսակ վհատւած ձայնով պատասխանեց.

—Միթէ քեզ յայտնի չէ, թէ ինչ եմ անում:

Երկու ընկեր նայեցին միմեանց երեսին: Դիմաքսեանը Մտերեանի աչքերի մէջ կարդաց նրա հոգեկան խորին դժգոհութիւնը իւր այժմեան վիճակից: Նա թախանձեց նրան պարզ խոստովանել, արդեօք զգում է իւր կեանքի մէջ մի փոփոխութիւն մտցնելու կարիք, արդեօք կը կամենար վերջ տալ այդ յարատեւ և ձանձրալի միատեսակութեանը: Մտերեանը զարմացած նայեց նրա երեսին: Կարծես, Դիմաքսեանը մարգարէաբար գուշակիլ էր այն բոլորը, ինչ որ մի ժամ առաջ անցնում էր իւր ընկերոջ մոքքով: Այս հանգամանքը մի փոքր շփոթեցրեց Մտերեանին: Կարծես, նա ամաչում էր իւր հոգեկան դժգոհութիւնից, համարելով այդ մի տեսակ բարոյական տկարութիւն:

—Հասկանում եմ քո միտքը,—գոչեց նա վրդովւելով,—դու ուզում ես ասել, թէ ես անօգուտ մարդ եմ: Այդ ճիշդ է և, եթէ կամենում ես իմանալ, ոչ ոք այնքան զգւած չէ ինձանից, որքան ես: Եւ հէնց քո գալուցդ մի փոքր առաջ ես մոքքումս վճռեցի որ և է փոփոխութիւն մտցնել իմ կեանքի մէջ: Կը յաջողի թէ չէ—չը գիտեմ, բայց իմ վճիռը հաստատ է, ես պէտք է դադարեմ անօգուտ մարդ լինելուց:

Մի պարզ, մաքուր եղբայրսիրական ժպիտ սահեց Դիմաք-

սեանի խելացի, արտայայտիչ դէմքով և նրա թափանցող, խոշոր աչքերի մէջ փայլեց մի ուրախութիւն:

—Լսիր,—ասաց նա հանդարտ ձայնով,—ես քեզ հետ կամենում եմ մի բանի մասին լրջօրէն խօսել և շատ ուրախ եմ, որ դու այդ վճիռը կացացրել ես քո մասին: Նստիր և լսիր:

Մտերեանը, որ քաջլուծ էր սենեակի մի ծայրից դէպի միւս ծայրը, նստեց նրա դէմ և, ձեռները յենելով ծնկներին, պատրաստւեց ականջ դնելու նրան: Դիմաքսեանը, մի ծխախոտ վառելով, սկսեց մանրամասն պատմել այն բոլորը, ինչ որ տեսել էր, ուսումնասիրել և դրացել իւր հայրենիքում վերջին երկու ու կէս ամսուայ ընթացքում: Նա օխուր գոչներով նկարագրեց գիւղական ամբոխի տնտեսական և բարոյական վիճակը, նա առանձին եռանդով շեշտեց ուսումնարանների բացակայութեան և նրանց անհրաժեշտ կարևորութեան փաստը: Նա խօսեց Հաբիգեանի մասին: Մտերեանը ծանաչում էր նրան Մոսկուայից, բաց լաւ էր յիշում: Դիմաքսեանը դովեց նրան, ինչպէս մի եռանդուն, խելացի երիտասարդի, որի գործնական հաջեացքները չեն խանգարում նրան լինել մի վերին աստիճանի օգտաւէտ անդամ իւր հասարակութեան: Նա ասաց, թէ Մտերեանը եթէ լաւ ճանաչի այդ մարդուն, անշուշտ պէտք է սիրի, չարդի և մինչև անգամ մոեքմանայ նրա հետ:

—Ես այս բոլորը ասում եմ քեզ նրա համար, որովհետեւ ես ունեմ մի ծրագիր, որ դուք երկուսդ միասին պէտք է իրագործէք: Այն, թող քեզ չըզարմացնեն իմ խօսքերը: Լսիր: Բոլոր իմ աչքով տեսածները ինձ համոզեցին, որ մեզ համար յանցանք է մեր կարողութեան չափ չ'օգնել գիւղական ժողովրդին: Եւ ահա երկար ժամանակ Հաբիգեանի հետ խորհրդակցելով, եկայ այն եզրակացութեան, որ իմ կողմից միակ օգնութիւնը կարող է լինել այն, որ ես իմ հաշուով մի ուսումնարան բաց անեմ: Հաբիգեանը ցոյց տւեց ինձ մի ամենալարմար կենտրոնական գիւղ: Այնտեղ կարող են հաւաքւել մի քանի շրջակայ գիւղերի երեխաները: Այս մասին ես հարկաւոր կարգադրութիւնները տեսել եմ, ուսումնարան բանալու բոլոր արգելքները հեռացւած են: Բանը այժմ կախած է քեզանից:

—Ինձանից:

—Այն: Ես յատկապէս եկայ այստեղ քեզ առաջարկելու, որ

յանձն առնես ուսումնարանը կառավարել: Բոլոր տնտեսական գործերը կը կատարի Հարիգեանը, ես միայն ուզում եմ, որ դու լինես ուսումնական մասի կառավարիչը, լինես գործի գլուխ, տեսուչ... Սա, համակրում ես իմ վճռին:

Արտասանելով վերջին խօսքերը Դիմաքսեանը ուղիղ նայեց Մսերեանի աչքերի մէջ, որ նախ նրանց մէջ կարդաց իւր ընկերոջ համաձայնութիւնը կամ մերժումը: Իդէալիստը երեսը դարձրեց մի կողմ և լուռ նայեց կանթեղի հանդարտ և անշարժ վառւող բոցային լեզակին, կարծես, նրա հետ խորհրդակցելով, ընդունել արդեօք Դիմաքսեանի առաջարկութիւնը: Այդ տւեց ընդամենը մի քանի վայրկեան. յանկարծ նրա աչքերը վառւեցին, նա ոգևորւեց և զգացւած արտասանեց.

— Ես ամենաանպիտան մարդը կը լինէի, եթէ չընդունէի այդ առաջարկութիւնը: Ոչ միայն համաձայն եմ, այլ և յայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը, որ մի այդպիսի ծանր և լուրջ գործ ինձ ես յանձնում:

— Ուրեմն վճռած է, գործը չը պիտի յետաձգել: Թափիր քեզանից անշարժութեան փոշին, թող այդ միատեսակ կեանքը, սկսիր գործել: Յիշում ես, ինչպէս մի ժամանակ դու փափաղում էիր ծառայել գիւղական ամբոխին: Ահա քեզ մի յարմար առիթ և գեղեցիկ ասպարէզ, օգուիր, եթէ քո փափաղը այժմ էլ կենդանի է: Ես այստեղ մնալու եմ միայն վաղը, միւս օրը անպատճառ պէտք է գնամ, դու էլ պատրաստւիր իմ հայրենիքը ուղևորելու: Այնտեղ քեզ անհամբեր սպասում է Հարիգեանը:

— Միայն ի՞նձ է սպասում, իսկ քեզ, դու...

— Ե՛ս... պատասխանեց Դիմաքսեանը մի քիչ տատանւելով... ես էլ պէտք է գնամ իմ ճանապարհով...

— Ինձ հետ միասին...

— Այո, գաղափարով, բայց ոչ միւսնոյն ճանապարհով:

Մսերեանը երկմտաբար նայեց նրա աչքերի մէջ, չը հասկանալով նրա խօսքերի միտքը:

— Լսիր, — խօսեց Դիմաքսեանը, դարձեալ մի փոքր լուելուց յետոյ, — երբ ես իմ հայրենիքումն էի, իմ գլխում միտք ծագեց՝ թողնել քաղաքային կեանքը և գնալ այն ճանապարհով, որ այժմ

առաջարկում եմ քեզ, Այս միտքը ինձ բաւական ժամանակ զբաղեցրեց, բայց չեղաւ մի վայրկեան, որ նա ինձ գրաւէր: Երկար մտածողութիւնից յետոյ եկաւ այն հաստատ եղբակացութեան, որ ես ստեղծւած չեմ խաղաղ գործունէութեան համար: Թոյլ տուր ինձ, Սմբատ, հաղորդել քեզ մի նորութիւն, այն է, որ իմ մէջ տեղի է ունեցել մի մեծ փոփոխութիւն, մի տեսակ բարոյական յեղաշրջում: Երկար կըլինէր բացատրել, թէ ինչպէս կատարւեց այս յեղաշրջումը և հաղիւ թէ կարողանալի բացատրել: Բայց այսօր կարող եմ ասել, որ այս բոլորիս քո առջև նստած է ուրիշ մարդ, որ այժմ ես այն չեմ, ինչ որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ, այն վհառող, այն ընկճող, այն չափազանց դիւրագրգիռ, այն, այն հիւանդոտ—ինքնասէր Դիմաքսեանը, որ ամեն մի վայրկեան յուզուում էր, վրդովւում և վիրաւորւում: Ես զգում եմ, որ ինձ համար անհրաժեշտ էր տանջւել—տանջւեցի, ես պէտք է փորձէի—փորձեցի կեանքի քուրաչւում: Ես շատ անգամ վհառւեցի, շատ անգամ տատանւեցի, եղան վայրկեաններ, երբ վճռում էի թողնել իմ ընտրած ձանապարհը... Բայց այժմ այդ չը կայ, այժմ այդ բոլորից մնաց իմ մէջ մի ձգտում—շարունակել այն, ինչ որ սկսել եմ եօթ տարի առաջ. կուել միշտ և անդադար կուել հասարակական ընդհանուր ֆնասակար երևոյթներին դէմ: Այո, թող ես անհամեստ լինեմ, բայց անկեղծ. ես զգում եմ, որ միայն և միմիայն այդ տեսակ գործունէութեան փափագ կայ իմ սրտում: Խաղաղ կեանքը, անվրդով գործունէութիւնը ինձ համար հաւասար է մեռելութեան:

Նա տեղից քիչ բարձրացաւ, վառեց կանթեղի լուսից իւր ծխախոտը, նստեց և շարունակեց.

—Եւ ահա ես վճռեցի հեռանալ այստեղից, բայց հեռանալ շատ կարճ ժամանակով, միայն մի ամսով: Թէ որտեղ կը գնամ—այդ միւլենոյնն է, գուցէ Պետերբուրգ, գուցէ Եւրոպայ, վաղը կը վճռեմ: Ես գնում եմ ոչ թէ այստեղից ժամանակաւորապէս փախչելու և ոչ նոյն իսկ հանգստանալու համար. ես գնում եմ դարձեալ իմ սիրած գործի համար: Քեզ յայտնի է, թէ ինչու ինձ չը յաջողեց հրատարակել իմ այն գրածքը, որի վրայ ես այնքան աշխատանք եմ գործ դրել: Վերջին երկու ամսուայ ընթացքում ես դարձեալ

նրանով էի զբաղւած—ուղղում էի, լրացնում, սրբագրում: Այժմ նա բոլորովին պատրաստ է, և ես գնում եմ այդ գիրքը հրատարակելու: Հէնց որ դործս վերջացրի, ես դարձեալ կը վերադառնամ այստեղ, նոյն իսկ այն հասարակութեան մէջ, որի հետ եօթ տարի քո աչքի առջև ես կուեցի: Ես այդ կոիւր ապարդիւն չեմ համարում, և եթէ ինձ կը յաջողւի շարունակել նոյն եռանդով, զգացումներով և յամառութեամբ, այն ժամանակ յուսով եմ, որ կը դայ մի օր և մարդիկ յետ կը վերցնեն ինձ շնորհած խելագար ածականը: Բայց թող չը վերցնեն, թող ինձ համարեն ցնորւած, թող համարեն ժամանակակից Դոն-Քիշոտ, ես բարեօք եմ համարում մարդկանց աչքում այս տեսակ համարում ունենալ և գործել նրանց նախապաշարմունքների դէմ, քան թէ գնալ ընդհանուր հոսանքով:

Նա ոգևորւած էր, նրա աչքերի մէջ փայլում էր մի նոր, արտաքոյ կարգի եռանդ, մի պայծառ լոյս, որ խրախուսանք, ոյժ և հաւատ էր ներշնչում Մսերեանին: Թւում էր, որ նա այդ բոլորին տողորւած էր մի ինչ-որ բարձրագոյն, վեհ, անհասանելի ոգով, որի առջև կարող են խորտակել կեանքի բոլոր հարւածները: Իդէալիստը իւր սրտում զգաց մի այնպիսի պատկառանք դէպի իւր ընկերը, որ հաւասար էր պաշտելութեան: Նա տեսնում էր իւր դէմ մի մարդ ամբողջովին կլանւած իւր նւիրական, սուրբ և վսեմ դաղափարներով, որոնց նա երբէք, երբէք և ոչ մի դառն հանգամանքում չը պիտի դաւաճանէր: Նա զգացւած բռնեց Դիմաքսեանի ձեռը, ամուր սեղմեց և ոգևորութեամբ գոչեց.

—Այո, այդ ճիշդ է, ես տեսնում եմ պարզ... Թոյլ տուր շնորհաւորել քեզ քո յաղթութեան համար...

—Յաղթութիւն...

—Այո, կատարեալ յաղթութիւն. դու սպանել ես քո մէջ այն օձը, որ քեզ այնքան խանգարում էր...

Արդարև, Դիմաքսեանը կարող է պարծենալ, որ նրան յաջողւեց սպանել այդ օձին: Բայց նրա մէջ ծնւեց մի ուրիշ օձ: Վստահութեամբ կարող է ասել, որ այսուհետև մարդկանց ոչ հալածանքը, ոչ վիրաւորանքը, ոչ նախանձը, ոչ ատելութիւնը նրան չեն յուսահատեցնիր, նա քաջութիւն կունենայ արհամարել բոլոր հարւածները, որ կուղղւեն նրա անձնաւորութեան դէմ: Այն նոր օձը, որ

այժմ դարձնել է նրա մէջ, նրա անհատական խորին եսը չէ, այլ ուրիշ բան։ Այսուհետեւ էլ նա կը վրդովւի, կը գրգռուի, կը բորբոքուի, բայց վստահ է, ոչ անձնական վիրաւորանքներից, այլ հասարակական կեանքի վատ երեւոյթներէրից...

Այս խօսքերը նա արտասանեց մի այնպիսի զգացմունքով, հաւատով և ոգևորութեամբ, որ ամենաթերահաւատ մարդուն կարող էր համոզել։

— Կեցցես, ուրեմն — գոչեց դարձեալ Մսերեանը, — ես համոզւած էի, որ այդպէս էլ պէտք է լինի վերջը։

Եւ մի փոքր լռելուց յետոյ աւելացրեց.

— Յիշում ես, ինչպէս ես քեզ ասում էի, թէ կը գայ ժամանակ, որ դու ամենարազդաւոր մարդ կը լինիս... Այժմ կարող եմ ասել, որ դու բազմաւոր ես...

Արտասանելով բազմաւոր բառը, Մսերեանը մի սուր հայեացք ձգեց Դիմաքսեանի աչքերի մէջ։ Այսպէս է արդեօք, բազդաւոր է արդեօք Դիմաքսեանը, նա ինքը զգում է այդ բանը, և եթէ զգում է, ինչպէս վարեց այն միւս օձի հետ, որ դուցէ աւելի թունաւոր էր և՛ աւելի մեծ վիշտ էր պատճառում նրան և աւելի ջլատում նրա բարոյական ոյժերը ու հոգեկան եռանդը։ Մի թէ նրան ևս սպանեց, մշտապէս իւր մէջ խեղդելով անաջող սիրոյ զգացումը։

Այս հարցերը, որ այնպէս պարզ արտայայտում էր Մսերեանի հարցական հայեացքը, նոյն վայրկեանին դուռն իրանց պատասխանը Դիմաքսեանի սրտում։ Նա գուշակեց իւր ընկերոջ միտքը։ Նա ինքը կամենում էր այդ մասին խօսել կամ մի ակնարկ տնել, որպէս զի փարատի Մսերեանի կանխածը։

— Ես գիտեմ, — ասաց նա, — որ դու բազմաւոր համարելով ինձ, չես մոռանում և իմ անհատական բազդը։ Զէ որ մարդ իբրեւ հասարակութեան անդամ, իբրեւ գործիչ կարող է բազմաւոր լինել, իսկ իրբեւ մարդ իւր համար — դժբաղդ։ Մի էակ, որ կարող էր իմ անհատական երջանկութիւնը ստեղծել, չը կարողացաւ կամ չը կամեցաւ այդ անել։ Դու գիտես այս բանը։ Յուսահատութեան վայրկեաններ եղան, երբ ես կամենում էի վերջ տալ իմ կեանքին այդ էակի պատճառով։ Բայց շնորհակալ եմ ճակատագրից, այդ չեղաւ, ես կարողացայ յաղթել իմ մէջ մի սպանիչ զգացում։

Այժմ ես վերակենդանացած եմ: Գալիանէի պատկերը իմ երևակայութեան մէջ մինչև կեանքիս վերջը կը մնայ կենդանի, վառ և, ինչպէս մի իրէալ, ես միշտ կը պաշտեմ այդ պատկերը: Բայց ինչպէս իրական էութիւն, ինչպէս անհատ—նա այլ ևս գոյութիւն չունէ ինձ համար...

Այլ ևս նա ոչինչ չասաց, և Մսերեանն էլ այդ մասին չը խօսեց ոչինչ:

Արդէն բաւական ուշ երեկոյ էր, բայց նրանք դեռ ոգևորած խօսակցում էին իրանց ապագայ գործունէութեան մասին: Այժմ Մսերեանին այլ ևս չէր վախեցնում իւր կեանքի փոփոխութիւնը: Այժմ նա անհամբեր ձգտում էր հեռանալ այն մթնոլորտից, ուր նա մաշել էր իւր կեանքի կէսը:

—Այո, ասաց—նա մի անգամ ևս վճռական եղանակով և յափշտակած, այժմ կարող եմ պարծենալ, որ իմ մէջ կայ գործելու ոյժ և եռանդ: Ես կը գնամ քո առաջարկած ճանապարհով, իմ բուռն փափաղով: Դա միակ ճանապարհն է ինձ համար: Իսկ դո՛ւ... դու շարունակիր քո մրցումը հասարակութեան հետ...

Առաւօտեան եօթ ժամը դեռ չէր լրացել, Դիմաքսեանը արդէն ոտքի վրայ էր: Հիւրանոցի սպասաւորի օգնութեամբ նա կապում էր իւր ճանապարհի արկղերը, երգելով, շաղկապելով և երբեմն ծառայի հետ զարմախօսելով:

Մի ժամ անցած նա պէտք է ճանապարհ ընկնէր առաւօտեան գնացքով դէպի Բաթում, իսկ աշնտեղից արտասահման: Նա սպասում էր Մսերեանին, որ պէտք է դար նրան ուղեկցելու մինչև երկաթուղու կայարանը: Նախընթաց երեկոյեան՝ ընկերական ուրախ ընթրիքի ժամանակ՝ նրանք վճռել էին այսպէս. Դիմաքսեանն առաւօտեան ճանապարհ կ'ընկնէ, Մսերեանը հէնց նոյն օրը հրաժարական կը տայ իւր պաշտօնից և երկու օր անցած կ'ուղևորւի Դիմաքսեանի հայրենիքը: Նախ քան ուղևորւելը նա պէտք է զնար իւր ընկերոջ նախկին բնակարանը և աշնտեղից վերցնէր Սիրականին պահ տրւած գրքերը և մի քանի իրեղէնները:

Ուղևորւելու ժամանակը մօտենում էր: իսկ Մսերեանը դեռ

չէր երևում: Վերջացնելով իւր դործը, Դիմաքսեանը շտապով մի բաժակ թէյ խմեց, նաչեց ժամացոյցին և սպասաւորին հրամայեց մի կառք կանչել: Մսերեանի բնակարանը ծանապարհի վրայ էր, նա կարող էր հանդիպել նրան և այնտեղ իւր վերջին բարեկեցութիւնը քննարկել:

Հէնց սպասաւորը նոր էր գուրս եկել, երբ ներս մտաւ Մսերեանը շտապով և շնչատառ:

—Ներողութիւն, որ ուշացայ, — գոչեց նա զւարթ եղանակով, — բայց մեղաւոր չեմ: Յուզմունքից ամբողջ զիշեր չեմ կարողացել քնել, շարունակ մտածում էի ու մտածում:

—Ի՞նչի մասին:

—Սո, մի՛ վախենալ, այժմ ես առաջնայ պէս չեմ մտածում, այժմ իմ բոլոր մտքերը կենտրոնացած են մի բանի վրայ՝ շտապել շուտով այնտեղ, ուր խօսք եմ տւել գնալու: Ահա, դու արդէն պատրաստուել ես: Դէ՛հ, գնանք, կարող ես ուշանալ: Բայց սպասիր, քեզ մօտ հիւր եմ բերել, կարծում եմ դժգոհ չես լինել...:

Այս ասելով, նա բաց դռներով գլուխ դուրս բերեց դէպի կորրիդոր և ձայնեց.

—Արի, արի ներս...

Նոյն վայրկեանին երևեցաւ Սիրականը՝ գլուխը ձեռին մաքուր հագուստով: Նա լուռ գլուխ տւեց և կանգնեց դռների մօտ: Դիմաքսեանը, ուրախ և բարեկամաբար ժպտալով, հարցրեց նրա առողջութեան մասին և, ձեռը խփելով նրա ուսին, ասաց.

—Ձը կարծես քեզ մոռացել էի, կայարան գնալիս մոռալիք էի կառքը կանգնեցնել, քեզ դուրս կանչել և ճիշտ բարեւ ասել:

Սիրականի կլորիկ աչքի մէջ ցոլաց անշափ ուրախութեան փայլը, բայց և նոյն վայրկեանին նրա դէմքը ծածկւեց տխրութեան քողով: Երկու ու կէս ամիս էր նա չէր տեսել իւր սիրելի պարոնին, այժմ տեսնում էր մի քառորդ ժամ և, ով գիտէ, զուցէ այնուհետև այլ ևս չը պիտի տեսնէր:

—Դէ՛հ, — գոչեց Մսերեանը, նոյնպէս գառնալով ծառային, — մի՛ ամաչիր, զօչաղ կաց, յայտնիր խնդիրդ, նա կը կատարէ:

Սիրականն ամաչելով և տատանւելով մի քայլ առաջ դրեց և յայտնեց իւր խնդիրը: Բանն այն էր, որ նա, Մսերեանից տեղեկա-

նալով Դիմաքսեանի զալստեան մասին և նոյնպէս այն, թէ այսօր ճանապարհուում է,—առաւօտեան կանուխ հագնւել էր և եկել իդէալիստի մօտ։ Նա չէր ուզում այլ ևս ծառայել իւր այժմեան պաշտօնում և խնդրում էր, որ Մսերեանը նրան իւր հետ տանի Դիմաքսեանի հայրենիքը և այնտեղ բարեսիրտ պարոնի կալածանքներում մի պաշտօն յանձնի նրան։ Իսկապէս նրա բուն ցանկութիւնն էր ծառայել անձնապէս միմիայն Դիմաքսեանին, որին նա այնքան ընտելացել էր, որ դժբաղդ էր համարում իրան առանց նրան։ Բայց նա այդ ուղղակի չ'ասաց, Նա միայն խնդրում էր՝ ազատել իրան այժմեան պաշտօնից։

Առանց երկար տատանւելու Դիմաքսեանը կարգադրեց Սիրականի վիճակը նրա ցանկութեան համեմատ։ Մսերեանը նրան իւր հետ կը վերցնի, Հարիգեանը կը տայ նրան մի պաշտօն առժամանակ։

—Այսինքն մինչև արտասահմանից իմ վերադառնալը։ Հէնց որ վերադարձայ, իսկոյն Մսերեանին կը հեռագրեմ, որ քեզ ինձ մօտ ուղարկի։ Բայց ինչո՞ւ, ես նախ քան այստեղ զալը մտադիր եմ իմ հայրենիքը գնալ, այնտեղից մենք միասին կը գանք այստեղ։

Դարձեալ ուրախութեան ժպիտը փայլեց Սիրականի թաւամազ դէմքի վրայ։ Այս անգամ արդէն նա իրան երջանիկ էր համարում։

Կառքը պատրաստ էր։ Սպասաւորը Սիրականի օգնութեամբ արկղերը դուրս տարեց և տեղաւորեց կառքի վրայ։ Երկու ընկեր, ուրախ ու զւարթ խօսակցելով դուրս եկան։ Զընայելով, որ օրը բաւական անցել էր, փողոցում մարդիկ չէին երևում։ Միայն դանդաղ ընթացքով անցնում էին մի քանի սայլեր աղիւսով և կրով բեռնաւորաձև և մի ոստիկան՝ մայթի վրայ կանգնած՝ դիտում էր հիւրանոցից դուրս եկողներին։

Դիմաքսեանը և Մսերեանը նստեցին կառք, Սիրականը զգակը ձեռին բռնած մնաց մայթի վրայ։ Դիմաքսեանը նրան ձեռով նշան արեց, որ կառք նստի։ Նա կամեցաւ բարձրանալ կառապանի նըստարանի վրայ։

—Ու, այստեղ նստիր,—ասաց Դիմաքսեանը և՛ մի կողմ քաշելով իւր առջև դրած չեմօդանը, ցոյց տւեց դիմացի փողոցի նստարանը, —մենք երկուսն էլ շատ փողրիկ մարդիկ ենք, կը տեղաւորուինք ամեն մի անկիւնում։

Դա առաջին կատակն էր, որ նա արեց իւր մարմնի փոքրութեան մասին: Եւ ոչ մի կեղծիք, ոչ մի ցաւ, ոչ մի ափսոսանք չը զգացուեց այդ կատակի մէջ: Նա ուրախ էր և զգացւած: Նա անընդհատ խօսում էր, ծիծաղում և սրախօսում Սիրականի վերաբերմամբ: Ս'օ, երբէք, երբէք խեղճ ծառան այնքան երջանիկ չէր եղել իւր մասին կատակներ լսելով, որչափ այդ պահին:

Բայց քանի կառքը մօտենում էր կայարանին, այնքան նրանց խօսակցութիւնն աւելի ու աւելի ընդհատուում էր և այնքան երկու ընկերների զւարթութիւնը պակասում էր: Երբ նրանք կառքից ցած իջան և մօտան կայարան, ընդամենը հինգ բալէ էր մնում գնացքի հեռանալուն: Սիրականը արկղերը տարաւ ուղևորների դահլիճը, շտապով Դիմաքսեանի համար տոմսակ վերցրեց: Ուղևորների թիւը շատ քիչ էր, հեռաւոր տեղեր ճանապարհորդողներ չը կային, զրեթէ ամենքն էլ գնում էին ամարանոցներ իրանց ընտանիքների մօտ:

Ձանգակը հնչեց երկրորդ անգամ և այդ հնչիւնը մի տխուր զգացմունք զարթեցրեց թէ Դիմաքսեանի և թէ Մսերեանի ու Սիրականի սրտում: Զընայելով, որ երեքն էլ յուսով լի էին, թէ շտապով, ընդամենը երեք-չորս ամսից յետոյ, պէտք է տեսնւին, բայց բաժանման զգացումն աւելի յաղթող հանդիսացաւ:

Դիմաքսեանն երեք անգամ համբուրեց Մսերեանի հետ, Սիրայանի ձեռի մէջ սեղմեց մի բուռն թղթադրամ և շտապով պլաշտֆորմից ոտքը դրեց գնացքի կառքերից մէկի սանդխտի վրայ: Ճիշդ այն վայրկեանին, երբ նա բարձրանում էր վեր, անզգուշութեամբ ուսով կպաւ մէկին: Նա յետ նայեց ներողութիւն խնդրելու, և երես առ երես հանդիպեց Բարաթեանին:

Նրա մարմնով ականջ մի ցնցումն անցաւ: Բայց դա մի վայրկենական անցողիկ ցնցում էր, որ ոչինչ կապ չուներ նրա գիտակցութեան հետ: Նրա դէմքի վրայ երևեցաւ սառն ժպիտը: Նա անտարբեր կերպով երեսը դարձրեց և հանդարտ բարձրացաւ վերև: Բարաթեանը կանգնած էր դեռ ցածում: Նա չէր շտապում: Մի ձեռը ճանապարհի պաշտօնակին յենած, միւսով ոլորելով իւր բխիւնը, նա խօսում էր իւր մօտ կանգնած Վեքելեանի հետ: Հէնց որ տեսաւ Դիմաքսեանին, նա ձիգն արեց իւր գէր և կարմիր դէմ-

քին արհամարհական արտայայտութիւն տալ: Բայց այս անգամ այդ չը յաջողեց նրան:

Նա աչքունքը թթւեցրեց և բարձրացաւ կառքի վրայ: Զանգակը հնչեց երրորդ անգամ: Փոքրիկ լուսամուտներից մէկում երեւեցաւ Դիմաքսեանի գլուխը, միւսումը Բարաթեանի գլուխը և կուրծքը:

—Վաղը չէ միւս օրը անպատճառ, —գոչեց Դիմաքսեանը, գլուխը վերցնելով վերջին բարեւը տալու Մսերեանին:

—Ո՛հ, հէնց վաղն և եթ, —պատասխանեց իդէալիստը, —հէնց վաղն և եթ, ես և Սիրականը...

Այո, տալով վերջին բարեւը իւր ընկերոջ, նա նոյն վայրկեանին մտքում վճռեց այլ ևս մի աւելորդ օր չը սպասել և հէնց վաղը ուղևորւել այնտեղ, ուր նա յոյս ունէր օգտաւէտ մարդ դառնալու...

Գնացքը շարժեց, կառքերը միմեանց ետեւից դղրդալով անցան Մսերեանի առջևով: Միևնոյն կառքի մէջ անցան նրա երկու ընկերները, որոնցից մէկը տանում էր նրա խորին սէրը, յարգանքը, միւսը նրա արհամարհանքը և ատելութիւնը...